

Četvrti dio

Drvarska operacija i marš za Beograd

Dramatični 25. maj 1944. godine

JOVO HINIČ

I sada se prisjećam 25. maja 1944. i odbrane Drvara koju je vodila Druga lička brigada protiv neprijateljevog desanta.

U rejon Drvara stigli smo 13. januara 1944. godine, i u njegovoj neposrednoj okolini ili u samom gradu boravili do 25. maja. Do tada bili smo na položajima na Kupreškim vratima i Malovanu.

Na području Kupresa trpjeli smo dvostruke nedaće: mučila nas je glad i tukla surova i poznata kupreška zima. Gladni, slabo obučeni i obuvjeni, iscrpljeni dužim boravkom u rovovima na Kupreškim vratima i na otvorenom prostoru na Malovanu prema Sujici u kojoj su bili Nijemci, mnogi borci su halucinirali, a trojica i umrla. Zbog toga, pokret ka Drvaru nije nam tako teško pao iz dva razloga: prvi - nada da ćemo tamo imati bolje uslove ishrane, a drugi je bio nostalgične prirode - približavanje svome kraju, svojoj Lici. Nije nam se ostvarila ni jedna od želja. Ustaničko područje Drvara, inače pasivno i siromašno, već je bilo ekonomski krajnje iscrpljeno, pored ostalog, i zbog boravka mnogobrojnih jedinica NOVJ.

U početku nismo ni znali da se u Drvaru nalazi gotovo celokupno rukovodstvo naše narodnooslobodilačke borbe. Tek kasnije je to saopšteno nama u Stabu bataljona i svim borcima. Rečeno je da je Druga brigada dobila taj zadatak kao jedinica od velikog povjerenja i sa do tada potvrđenim borbenim vrijednostima. Zadatak joj je povjerio lično drug Tito.

Komandant **Seste** ličke proleterske divizije, Đoko Jovanić, pozvan je u Vrhovni štab. Primio ga je načelnik Vrhovnog štaba i upoznao sa mogućnošću neprijateljskog desanta na Drvar. S tim u vezi je naredio da jedna brigada iz **Seste** divizije bude spremna za borbu protiv desanta. U to je u prostoriju u kojoj je Jovanić primao naređenje ušao drug Tito: »Koju si brigadu odredio?«, upitao je drug Tito. »Drugu«, odgovorio je Jovanić. »Dobro«, složio se drug Tito i otišao.

Poslije Jovanićevog boravka u Vrhovnom štabu i prijema zadatka, drug Tito je lično u Vrhovni štab pozvao vršioca dužnosti političkog komesara, zamjenika komesara Druge ličke brigade, Nikolu Peinovića. Evo sjećanja Peinovića o razgovoru sa Titom. »Saopštio mi je da je Vrhovni štab dobio obavještenje da Nijemci pripremaju vazdušni desant na Drvar radi uništenja Vrhovnog štaba. Iako smo o tome već bili ranije obavješteni i mada smo slični zadatak dobili negdje sredinom marta, drug Tito je smatrao za potrebno da taj zadatak ponovo lično postavi

i da ga tako do najveće mjere aktuelizira. O tome, rekao je drug Tito treba obavijestiti sve rukovodioce i borce u brigadi...

Poslije toga preduzete su veoma intenzivne pripreme jedinica za protivvazdušnu odbranu - vojna obuka za borbu protiv vazdušnog desanta, ukopavanje i maskiranje kao i političko-partijski rad u jedinicama. Međutim, sve te pripreme nisu išle bez teškoća. Ukopavanje gnijezda i položaja bili su znak da će se tu duže ostati. Stoga se partijsko-političkom radu u brigadi i objašnjavanju zbog čega smo tu posvjećivala izuzetna pažnja. Prije desanta u jedinice brigade, pa i Udarni bataljon na položajima oko Drvara dolazile su neke starješine iz Vrhovnog štaba. Dolazili su iz Štaba Seste divizije, pa i njen komandant Đoko Jovanić, da provjere kako se uređuju borbeni položaji. Ponekad su bili zadovoljni, a ponekad i ne. Jednog dana u posjetu našem bataljonu došla je i Mitra Mitrović. Mi smo je primili kao kandidata za člana CK KPJ. Pitala je ko je zamjenik komesara bataljona i rekli su joj da sam to ja. Pozvala me je i onda smo nasamo razgovarali. Pored ostalog, pitala me je šta su komandant i komesar bataljona i šta su bili po zanimanju prije stupanja u partizane. Rekao sam da je komandant podoficir bivše vojske, a komesar policajac. Zastala je i malo začuđeno rekla: »Pa dobro što je komandant podoficir, ali kako smo za komesara mogli postaviti policajca?« Odgovorio sam joj da ja ne znam ni ko je mene postavio na dužnost, a još manje ko je na dužnost komesara postavio policajca. Onako mlad (imao sam tada 20 godina) odgovorio sam joj na pitanje šta sam po zanimanju da sam seljak i nisam dobio utisak da joj djelujem uverljivo i ozbiljno.

Tada je Mitra prisustvovala i sastanku bataljonskog biroa Partije. Ona je sastanak zahtijevala, a ja sam ga zakazao i njime rukovodio. Sadržaj i cilj sastanka bili su da se utvrdi da li znamo ko se sve nalazi u Drvaru i zbog čega smo mi tu. Provjeravala je pored ostalog, da li svi borci znaju da se u Drvaru nalazi i drug Tito. Rekli smo joj da su upoznati, a ona nam je onda rekla da se nalaze i AVNOJ, CK KPJ, Nacionalni komitet i strane vojne misije, i naglasila našu ulogu i odgovornost u zaštiti Drvara. Sjećam se da nam je nešto govorila i o mogućnostima sporazuma Tito - **Subašić** i da je sada vrijeme u kojem se rešava i šire priznanje naše narodnooslobodilačke borbe od strane saveznika. Mitra je otišla, a mi smo prokomentarisali da nas, eto, i CK KPJ kontroliše.

U vremenu od 13. januara do 25. maja 1944. Druga brigada se u tri navrata nalazila u okolini Drvara i povremeno se od njega udaljavala. Od 29. aprila do 25. maja nalazila se na pravcu Srb - Trubar - Drvar sa organizovanom odbranom na frontu Gradina - Bogutovac. Bio sam u to vrijeme i dalje u Udarnom bataljonu, koji je u početnom rasporedu odbrane Druge brigade u rejonu Osredci držao glavne položaje. Sa te pozicije i bilježim ova sjećanja, kao svjedok-učesnik.

Osvanuo je sunčan, topao i vedar dan bez ijednog oblačka. Stab Udarnog bataljona se nalazio u selu Trubar. U nekim dokumentima stoji da su dejstva neprijatelja na pravcu odbrane brigade počela u pet časova 25. maja. Međutim, ja se sećam da je komandir 3. čete 4. bataljona Nikola **Stetić** šteta izvijestio komandu bataljona negde oko tri časa da su njegovu četu napale slabije neprijateljeve snage i da ih je četa odbila.

Nakon toga je ponovo izvjestio da ga sada napadaju jače snage, daleko jače nego ranije, i pri tome naglasio da ih neće uspjeti zadržati. Šteti smo vjerovali i Stab bataljona se uputio prema koti 667. i Gradini, gdje je bilo organizovano težište odbrane bataljona. Kako smo se približavali jedinicama na frontu sve se više pojačavala vatra. U jednom trenutku na nebu su se u dosta visokom letu pojavili avioni prema Drvaru. Na njih nismo obraćali pažnju, budući da su i ranijih dana kako njemački, tako i saveznički avioni prelijetali naš front - njemački često bombardujući Drvar i okolinu, a saveznički leteći ka Bosanskom Petrovcu i ka istoku prema Rumuniji. Mi tada još nismo znali da su njemački avioni u jutarnjim časovima bombardovali Drvar. Zaklanjali su nas masivi Metle i Bobare, nadmorske visine od 1300 metara

Kretali smo se i dalje ka frontu, a onda se negdje oko pet časova prolomila grmljavina. Iznad fronta je zatutnjala lovačko-bombarderska avijacija, ali nije bombardovala naše položaje već je letjela ka Drvaru. Nastao je prasak ručnih bombi, uraganska vatra mitraljeza i pušaka, čule su se komande njemačkih oficira »forverc«, a i naših starješina. Borba se vodila prsa u prsa, nož na nož, frontovi su se pomiješali. Nastao je pakao.

Odvijalo se to u rejonu sela Osredaka i kote 667, gdje su borbu vodile jedinice 4. bataljona i u rejonu Bogutovca gdje su ga branile jedinice bataljona »Ognjen Priča«. Odbrana naših jedinica nije popuštala, naprotiv iako brojno slabije, jedinice 2. i 4. bataljona su preduzimale i protivnapade. Izgledalo je samoubilački kada su brojno daleko slabije snage 4. bataljona izvršile protivnapad na snage dva njemačka bataljona. Sudar je bio žestok a juriši obostrani. Bio sam prisutan i doživio do tada nedoživljenu scenu na ratnom poprištu. Dvije čete 4. bataljona nekoliko su puta uspješno odbijale juriše dva bataljona Nijemaca. U to vrijeme se od Gradine do Bogutovca odvijala natčovečanska borba u kojoj neprijatelj, uprkos apsolutnoj nadmoćnosti i masovnoj artiljerijsko-minobacačkoj podršci, nije uspio da zbaci 4. bataljon sa glavnog položaja. Nije mu to uspjelo ni na Bogutovcu gdje se branio 2. bataljon. Svojim junačkim držanjem i otporom 4. bataljon, odnosno njegovih oko 150 boraca, koliko ih je bilo u borbi na cijelom frontu, u početku su jako pomrsili neprijateljske planove za brzo prodiranje u Drvar. Ovaj uspjeh je bio utoliko značajniji što mi u Stabu 4. bataljona uslijed slabih veza sa štabom Druge brigade nismo još uvijek znali da je neprijatelj na Drvar izvršio vazdušni desant.

Desant je izvršen oko 7 časova, a mi smo o tome bili obavješteni tek negdje između 8 i 9 časova. Izvještaj i saopštenje o izvršenom desantu, sjećam se, saopštio nam je Dmitar Olbina, tada zamjenik komandanta Udarnog bataljona, koji se toga 25. maja našao nekim poslom u Stabu divizije. Njegovo usmjeno saopštenje je glasilo: »Izvršen je desant na Drvar. Stari je još uvijek u pećini, koljite se«. Ni tada, a niti kasnije nismo saznali ko je ovo naređenje ili poruku poslao.

Lako je zamisliti kako je bilo lično doživjeti saznanje da je desant izvršen, a sudbina druga Tita i rukovodilaca neizvjesna. Brzo smo kurirskom vezom obavjestili starješine u jedinicama na frontu, a oni borce, da je na Drvar izvršen desant i da je drug Tito još uvijek u

pečini. Negdje u isto vrijeme stiglo je i kategorično naređenje Štaba Druge brigade da se pravac Srb - Trubar - Drvar mora braniti po svaku cijenu, da neprijatelj ni pod kojim uslovima ne smije da se probije za Drvar. Do toga vremena, borbe su trajale već više časova, neprijatelj je izgubio u tempu, a onda je negdje između 8 i 9 časova preduzeo energičan napad u zahvatu puta Trubar - Drvar sa ciljem proboja naše odbrane. Od tog trenutka pa do sumraka 25. maja, a naročito 26. maja, južne padine Metle i Bobare bile su obavijene dimom baruta od artiljerijsko-minobacačkih granata i avionskih bombi. Za naše jedinice u odbrani nastupilo je novo iskušenje. Neprekidno su trpjele dejstva neprijateljske avijacije, naizmenično su dolijetali avioni i bombardovali naše položaje. Jedina naša zaštita, da nas ne bi desetkovali, bila je ne dati se odlijepiti od neprijateljskih snaga na zemlji, tako da je njemačka pješadija stradala i od sopstvene avijacije. Da sve to ne bi izgledalo kao pretjerivanje navešću podatak da je u Drvarskoj operaciji njemačka komanda upotrijebila preko 450 avio-poleta, što je primjer brojčano najmasovnijeg angažovanja avijacije u tako kratkom vremenu i na relativno malom prostoru.

Proticali su 25. i 26. maj tužno i sporo. Neprijatelj je pritiskao na zemlji i iz vazduha tukući nas nemilosrdno i divljački. Naše nevolje su se povećavale. Čitavog 25. maja hranu nismo dobijali. I da smo je dobijali, jedinicama na frontu ne bismo je mogli podijeliti. Bili smo oči u oči sa neprijateljem, a suve hrane nije bilo. Bio je topao dan pa nas je i žed ubijala. Na našu nesreću, kako veze Štaba brigade sa štabovima bataljona, tako i u okviru bataljona nisu dobro funkcionisale, uslijed dosta širokih i odvojenih frontova jedinica, kuriri su sporo stizali. Telefonske veze uslijed velike dinamike borbenih dejstava nisu se mogle uspostaviti i koristiti, a radio-veza nije ni postojala. Pored ostalog, mi smo oskudjevali i u municiji, pa smo je morali racionalno koristiti. U toj situaciji moral boraca i svijest o važnosti zadatka koji smo obavljali nadoknađivali su sve teškoće i mi smo ne samo istrajavali nego i povećavali svoje napore.

Teret borbe 25. maja nosili su borci 2. i 4. bataljona, a 26. maja su, ne manji teret, nosili borci 3. i 1. bataljona, pa čak i teži. Neprijatelj se sudio u jutarnjim časovima 26. maja. Uz prethodno snažno bombardovanje položaja naših jedinica u silovit napad krenule su njemačke kopnene snage na položaje 3. bataljona na Metli. Prva eskadrila lovaca bombardera tek što se udaljila, pojavila se druga. Zatresle su se Metla i Bobara i nastao je krkljanac. Oko 12 časova 26. maja napustili smo Metlu i Bobaru. Tito je u to vrijeme bio na bezbjednom mestu, a Rendulić je Hitleru poslao u Berlin samo Titovu maršalsku uniformu.

Tako je Druga lička proleterska brigada časno izvršila zadatak koji joj je lično povjerio drug Tito. Na bojnopolju ostao je mrtav 21 borac a 22 su ranjena. Od večeri 24. maja pa do 25. maja kada su borbe okončane, izdržali su bez korice hljeba, izdržali su borci Druge brigade snagom volje u neravnopravnoj borbi sa neprijateljem opremljenim najsavremenijom tehnikom pred kojom je drhtao svijet. Učešće Druge ličke brigade u drvarskoj operaciji i odbrani druga Tita ostaće kao dragulj u istoriji njenog borbenog puta. I mi i neprijatelji znali smo da je pra-

vac Srb — Trubar - Drvar najkraći. Ukoliko neprijateljeve snage što prije stignu u rejon Drvara, uspjeh desantnih snaga će biti zagarantovan, a sudbina Vrhovnog štaba i Tita, po ocjeni njemačkog komandovanja, zapečaćena. Svoj cilj njemačko komandovanje obezbjeđivalo je angažovanjem u borbi preko 2.000 vojnika naoružanih artiljerijskim i minobacačkim oružjem, tenkovima, savremenom inženjerijom i impozantnim brojem avio-poleta lovačko-bombarderske avijacije. Toj ogromnoj neprijateljskoj sili na pravcu Srb - Drvar suprotstavila se samo Druga brigada sa svojih 700 do 800 boraca, ojačana sa dva brdska topa, sa ograničenim količinama artiljerijske i puščane municije. Odnos snaga u cjelini bio je 3:1 ne računajući višestruku vatrenu nadmoć. Pa i pored izrazite premoći neprijatelja nije uspjela da izbije u rejon Drvara u toku 25. maja, već tek slijedećeg dana u poslijepodnevnim časovima.

Po napuštanju položaja na Metli i Bobari, odnosno greben Kamenica, cijela brigada se tokom 27. maja prikupila sjeverno od Drvara zapadno od komunikacije Drvar - Oštrelj, i tu ostala na odmoru nekoliko dana. Za to vrijeme mi smo u 4. bataljonu kako komandnom linijom, tako i na partijskim i skojevskim sastancima podrobno i temeljito analizirali naše postupke u dvodnevnom borbama na pravcu Srb - Trubar - Drvar, razgovarajući otvoreno, iskreno, ali i kritički i žustro. Naročito je bilo tužno slušati o tragičnoj sudbini mitraljeskog odjeljenja komandira Milana Hinića. Na položajima negde u rejonu Osredaka, odeljenje je, štiteći odstupnicu naših snaga, bilo zaobiđeno i opkoljeno na ograničenom prostoru. Pokušaj proboja nije uspio i tu je bio kraj. Nijemci su ih raščerečili bajonetima i iz automata. Posmatrao sam iz daljine tužan, ali i junački kraj moga komšije Milana, komandira odeljenja, njegovih i mojih drugova, bez mogućnosti da im pomognem. Njihova imena negdje su u spisku poginulih boraca Druge brigade i neka nastave da žive kao pouka sadašnjim živim i onima koji će doći kako se žrtvuje za slobodu.

Sjećanje na našeg hrabrog komandanta Miću*

I. LOVRIC

Mićo, omladinac, hrabri komandant, pun mladalačkog poleta, željan nauke i daljeg razvijanja, odlazi na Viši oficirski kurs koji se održava pri Vrhovnom štabu u Drvaru. Na odlasku iz jedinice pun je zadovoljstva, ali i žalosti. Teško se rastaje sa svojim »udarašima«. Oči su mu uplakane, rukama nas grli, govoriti ne može, niti mi. Svima nam se čini kao da nešto govori iz planinskih gudura: »Pozdravite se, nikada se više nećete pozdraviti, niti vidjeti«. Tu se rastajemo, noć se primiće. Mi ostajemo i pitamo se: ode li nam komandant. Svi ga pratimo očima, sve dokle nam ga sumrak ne ote...

Poslije smo čekali našega komandanta. Čekali smo da nam se vrati, da nam prenese svoje stečeno znanje. Nismo ga dočekali. Fašističke podivljale zvijeri oduzele su život našem omiljenom Mići.

Naš Mićo, pitomac Oficirske škole, pao je u bosanskom gradiću Drvaru, u krvavoj i teškoj borbi u odbrani Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta, maršala i heroja druga Tita. Mi koji smo ostali iza njega zakleli smo se da ćemo njegovu prolivenu krv svetiti.

Miću ne žali samo otac i majka, njega žali svaki rodoljub naše borbe i naše zemlje. Mićo je sin siromašne seljačke porodice iz Like. Kao omladinac išao je za zaradom i svojim žuljevitim rukama hranio sebe i pomagao svoje stare roditelje. Na svojim je leđima osjetio svu nepravdu koja je bila nametnuta našim narodima i kao takav omladinac prednjačio je među radnicima sa kojima je radio. Bio je tučen, zatvaran i proganjan, ali njegovo omladinsko srce kundaci, lanci i zatvori nisu mogli pokoriti, on je do smrti ostao vjeran svome narodu i svojoj ideji.

Kao vojnik i komandant Mićo je služio primjerom ne samo u svojoj brigadi već i u diviziji i korpusu. Mićo prima dužnost komandanta 4. bataljona u januaru 1943. godine, baš u vrijeme kada se neprijatelj okomio sa sviju strana da uništi našu vojsku, pregazi oslobođenu teritoriju Like. U to vrijeme bataljon je bio veoma oslabljen pošto je u ranijoj borbi na Gračacu pretrpjeo osjetne gubitke i ponovo je popunjen novim borcima, koji nisu bili iskusni u borbama. Mićo je bio borac od prvog dana ustanka. Očeličen u svakodnevnim teškim i krvavim borbama, vjeran svome narodu, nikada mu ništa nije teško bilo, i takav Mićo lako se snalazi na svojoj novoj dužnosti. On ne traži gdje će smestiti svoj štab, on traži gdje je bolji položaj, gdje će bolji zaklon pronaći za svoga

Iz lista -Udarnik-.

"borca, nasmijan i raspoložen sa puškom u ruci, nalazi se sa svojim borcima u prvoj borbenoj liniji. Takvog komandanta ne plaše neprijateljska topovska i mitraljeska zrna, koja padaju kao kiša po njegovom položaju. On sa svojim »udarašima« odbija dva neprijateljeva napada, zadajući mu osjetne gubitke. U tim borbama, borci se očeličiše i dadoše riječ svome komandantu da će ga vjerno pratiti i izvršavati njegova naređenja. Od toga dana pa do smrti Mićine bataljon je među prvim bataljonima i kao takav dobiva priznanje od Štaba Prvog proleterskog korpusa za hrabro držanje u Šestoj neprijateljskoj ofanzivi, a od Štaba divizije zastavicu, kao najbolji bataljon divizije.

Mićina neustrašivost, smjelo rukovođenje i neumorni rad ostaće u uspomeni svima nama koji smo ga poznavali, jer nam je pokazao put kojim treba ići. On je naučio rukovodioce da vješto i smjelo rukovode a borce svoga bataljona da tuku neprijatelja. Svi se sjećamo borbi u koje nas je Mićo vodio, sjećamo se borbe na Uništima, kad je Mićo sa svojim »udarašima« razbio IV diviziju popa Đujića, nanio neprijatelju velike gubitke, zarobio veliki ratni plijen, borbe na Kozjaku i Polaći, koja je trajala punih osam dana. Okupator i četnici navaljuju, ali Mićo sa »udarašima« sigurno čeka. Ishod borbe su mnogi zarobljeni: topovi, minobacači, automatska oružja, kamioni, motorkotači i veliki drugi ratni materijal. Sve je to oteto od neprijatelja. Tijela okupatorska i četnička pokrila su dalmatinski kamenjar. Borbe na Šujici i Malovanu. Borbe na Travniku. Borbe na Kruzima, u kojoj su gojili švapski kamioni i u njima oficiri, i niz drugih borbi u kojima je Mićo učestvovao govori nam o njegovoj hrabrosti i rukovodilačkoj sposobnosti.

Mićo je imao veliki autoritet u svojoj jedinici, njega su voljeli borci kao svoga komandanta - druga. Njegova naređenja izvršavali su bez pogovora, jer su znali da je o svemu dobro promislio i da je moguće učiniti sve ono što naredi.

Vijest o Mićinoj smrti duboko nas je dirnula, ali saznanje da je poginuo i zašto je poginuo, dalo nam je više poleta da osvetimo prolivenu krv naših palih drugova. Borci i rukovodioci Udarnog bataljona sjećaju se svoga nezaboravnog komandanta Miće i o njemu pjevaju pjesme kao zaslužnom drugu i junaku ove teške borbe, koju vode naši narodi za oslobođenje zemlje.

Slava tebi, heroju, naš junače, mi ćemo ispuniti našu želju - osvetiti Miću i završiti započeto djelo, što nam, Mićo ti pokaza smjelo.

Italijan Mario

TOMO KOVACIĆ

Početkom 1943. godine bio sam najmanji i sugurno najmlađi borac kurir u Štabu Udarnog bataljona. Pored mene, bilo je još desetak kurira, starijih po godinama i iskusnijih u borbi, i oni su u to vrijeme dobijali i izvršavali mnogo teže i opasnije zadatke nego ja. Mene su čuvali za prenos poruka i drugog samo za kraće i manje opasnije relacije. Starješine su me voljele, a i kuvari, naročito oni stariji koji su već imali i djecu mojih godina što je bilo od velikog značaja. U to vrijeme sam stvarno bio privilegovan, ali to ne potraja dugo.

Poslije kapitulacije Italije odrediše me da budem pomoćnik nišandžije na malom italijanskom minobacaču kalibra 50 mm, koji je bio težak svega sedam kilograma. Nišandžija je bio Italijan Mario koji nam se kao dobrovoljac priključio. Dali su nam odnekud i magarca sa samarom koga smo, ne znam zašto, prozvali Cvjetko. Na vrh samara tovarili bismo minobacač, a sa svake strane po jedan sandučić granata. Bio je to za Cvjetka prepun tovar. Dodijelili su nas pratećoj četi bataljona.

Iz borbe u borbu Mario se kroz bataljon i šire vrlo brzo proćuo kao nišandžija kome nema ravna. Prićalo se za njega da prvom granatom može da pogodi kroz badžu (dimnjak) na kući. I stvarno, u to sam se uvjerio, kao da je rukom gaćao. Mene su odredili uz Marija zato što jedan ćovjek ne može opsluživati minobacač i tovarno grlo, a valjda i zato da uz Marija naućim kako se gaća i rukuje minobacaćem.

Marija su starješine cijenile a uz njega sam i ja bio nekako zapaženiji. Nije znao govoriti naš jezik, ali je sve, naroćito komande u borbi, razumjevaćo odlićno. Prvo je naućio psovku koja je, kad se naljuti ili kad je gladan i premoren, glasila: »J... la ja tvoj boga«, a zatim bi nastavljao: »Porko dio, porka Madona, porka ... « itd. Starješine, do najstarijih, nikad ga nisu mimoilazile a da se s njim ne pozdrave i malo ne poprićaju, koliko su se razumjevali, i uvijek se nekako završavalo otrpilike sa: »Biće, biće lijepa bela sinjorina, biće sinjorina, biće«.

Negdje u januaru 1944. išli smo u napad na Nijemce i ćetnike utvrćene kod Donjeg Lapca. Kiša i susnježica raskvasile su zemlju, tako da smo se i Mario i ja i Cvjetko niz neku strmu stazu pošteno ispadali i izblatnjavili. Odredili su nam poloćaj za minobacač iza neke velike gomile kamenja. Napad je ubrzo otpoćeo. Neprijateljske granate su poćele sijevati baš oko nas, a mi još uvijek nismo imali narećenje za otvaranje vatre iz minobacaća. Mario je prilećao uz kamenje s desne, a ja sa lijeve

strane minobacača, udaljeni dva do tri metra. Cvjetka smo vezali za jedno drvo još kojih pedesetak metara pozadi. Jedna granata eksplodira tik uz Marija. Mene su zasuli zemlja i kamenje, ali ostadoh nepovređen. Čuo sam Marija kako hropće i guši se. Odmah sam zatražio pomoć; bolničarke su brzo došle i odnijele ga na nosilima, ali - pomoći nije bilo. Mario je u toku noći izdahnuo. Cijeli bataljon ga je iskreno ožalio.

Poslije Marijeve smrti ja sam postao nišandžija na minobacaču, a za pomoćnika su mi dodijelili jednog borca koji se zvao Stevo. Bio je koju godinu stariji od mene i nešto krupniji, ali ja sam uz Marija naučio kako se rukuje i gađa minobacačem, pa je Stevo, iako stariji, mene slušao i od mene učio.

U narednim borbama i naš minobacač je djelovao, sigurno ne onako precizno kao u Marijevim rukama, ali opet dobro. Starješine su bile zadovoljne. Istakli smo se prilikom desanta na Drvar. Naš bataljon je branio položaje koji od Srba, preko Bobare, vode u Drvar. Nijemci su tim pravcem krenuli još u toku noći, tako da je već u svanuće 25. maja došlo do žestokog okršaja na prostoru Ličkih i Bosanskih Osredaka. Kad smo na cesti uočili nekoliko kamiona punih vojnika, i kad su kamioni zastali i vojnici počeli da izlaze i da kreću prema nama, otvorili smo vatru iz minobacača tako brzo da je gotovo granata granatu sustizala. Vatra je bila tako precizna da je među Nijemce unijela pravu paniku. Gađali smo sve dok se nijesu po okolini sasvim razrijedili, a sigurno je da su imali gubitaka. (Za ovu borbu smo Stevo i ja kasnije pohvaljeni). Preostalo nam je bilo još svega nekoliko granata. Nijemci su i dalje nadirali mnogo jačim snagama, a na krilima, gdje nije bilo naših jedinica duboko su otišli, gotovo iza leđa Bataljon se pod žestokom i bliskom borbom povlačio, jer je prijetila opasnost da budemo okruženi. Dolazilo je gotovo i do miješanja i tu je palo dosta i naših i Nijemaca.

Stevo i ja smo se isto povlačili u općem pravcu povlačenja i odmjeravali pogodan cilj na koji bismo uspješno ispalili preostale granate. U tom kretanju odjednom iza naših leđa, na svega pedesetak metara, izbio je streljački stroj Nijemaca. Nijemci su nešto glasno vikali i nama i, valjda, više između sebe kako da nas uhvate. Tog trenu bili smo na nekoj zaravni, a do kamenjara pred nama bilo je više od dvadeset metara. Da smo pokušali bježati, sa lakoćom bi nas, kao vrapce poubijali. Ostavili bismo i Cvjetka i minobacač, ali ni to ne bi ništa vrijedelo. Išli smo tako »Cvjetkovim tempom« u nekakvom magnovanju i očekivali samo kuršum u leđa ili potiljak. Trajalo je to možda jedan minut, a meni se učinilo kao vječnost. Odjednom neka naša jedinica je otvorila gustu mitraljesku i puščanu paljbu po ovim Nijemcima. Oni su brzo zalegli i takođe osuli paljbu prema toj jedinici koja je bila dosta bočno u odnosu na naš pravac kretanja. Između njih se zapodjenu žestoka borba, pa su nas Nijemci, valjda za trenutak i zaboravili a mi se u tom košmaru dočepasmo kamenjara i dalje iza njega iznijesmo žive glave.

Početkom juna iste godine bataljon je išao u neku akciju od Glamoča preko Korićne u Livanjsko polje. Ne znam koji je bio cilj te akcije, jer u Livnu je bio garnizon Nijemaca i ustaša, do Livna nam je bilo ostalo još desetak kilometara a bilo je već oko podne. Dok smo se spuštali sa strane prema polju, primjetili smo da su i jake neprijateljske sna-

ge iz Livna izašle u polje i da se nekud kreću. S kojim ciljem su oni izašli, ni to ne znam, jer do borbe tog dana nije ni došlo. Zastali smo na pristranici do samog polja, sakriveni iza grmova i raspoređeni kao za borbu u slučaju da neprijatelj krene u našem pravcu. Ali. Nijemci su još bili daleko. U tom neizvjesnom iščekivanju Stevo i ja smo sa Cvjetka skinuli sanduke sa granatama, minobacač smo pošto je bio lagan, ostavili na njemu i pustili smo ga da pase. Nas dvojica smo pričali i drijemali, sigurni da je Cvjetko tu negdje oko nas. A on, kao i svaki magarac, u potrazi za zelenijom i sočnijom travom ili vodom, zaputio se ivicom polja, pored grmova pravo u Livno. Kad smo konačno shvatili da ga nema i počeli da ga tražimo i raspitujemo se, neko reče da ga je vidio već prije više od sat vremena kako je prošao pored grmova prema Livnu. Ako je i sporo išao, već je morao biti mnogo bliže Livnu nego nama. Pojurio sam odmah što sam brže mogao, a strah me stegao u grudima. Kakva je to odgovornost, a i kakva bruka pred drugovima dozvoliti da magarac naš minobacač odnese na poklon neprijatelju. Trčao sam tako oko dva kilometra od bataljona i ne misleći da idem u susret neprijatelju. Samo da mi je da vratim minobacač, pa nek me kazne kako hoće. I napokon, sreća! Pod jednim grmom, u samom granju, Cvjetko stoji mirno i repom rastjeruje muve. Sto li je baš tu stao? Priđem i vidim: cijev minobacača na samaru bila je okrenuta koso naprijed; Cvjetko je zašao malo dublje u grm, valjda da se očisti od muva, a jedna jača položena grana mu se zaglavila između cijevi i postolja minobacača. Tako je ostao blokiran jer je gurao samo naprijed. Da je krenuo koji korak unazad, sigurno bi se oslobodio, ali Cvjetko ne bi bio magarac kada bi i to znao. Mislim da je bolje što je ovakav.

Zasjeda

PETAR GRAHOVAC

Za zasjede smo bili pravi majstori. Ne samo mi iz Udarne bataljona nego i drugi bataljoni naše brigade i divizije. Tu vještinu smo najviše izgradili i razvili u borbama protiv Italijana u toku 1942. i prvoj polovini 1943. godine. Italijane, znatno brojnije i opremljenije, znali smo sačekivati (dobro maskirani) i na svega nekoliko metara zasuti bombama i vatrom pušaka i mitraljeza, i borbeno rješenje je gotovo uvijek slijedilo za svega nekoliko sekundi. Italijani koji u prvom plotunu ne bi bili pogodeni bježali su glavom bez obzira, odbacujući i ostavljajući svu opremu i naoružanje. To naše osvjedočeno iskustvo i odlučnost u zasjedi obilato smo koristili i protiv Nijemaca, ustaša i četnika, gdje god nam se ukazala prilika. Gotovo sve naše borbe i pobjede iz zasjeda bile su bez naših gubitaka, a tragične za neprijatelje. I ova je jedna od takvih.

Treći ih četvrti dan poslije desanta na Drvar bili smo zapadno od ceste Bosanski Petrovac - Drvar nedaleko od sela Crljivica. Nijemci su ovom cestom vršili snabdijevanje svojih jedinica koje su i dalje ostajale u Drvaru. Cestom su patrolirale grupe poluoklopnih automobila - blindi, a veće i manje kolone transportnih vozila - kamiona, kretale su se u oba pravca, i to samo danju. Još u toku noći izašli smo na cestu i organizovali zasjedu. Bio je to treći vod 3. čete u čiji sastav su ušla još dva puškomitraljeza, nekoliko automata i nekoliko iskusnih ratnika »specijalista« za zasjede kao što su Petar Dražić, Iso Sever, Nikola Žigić i drugi. Bilo nas je ukupno dvadeset i šest, sa pet puškomitraljeza, sedam automata, a ostalo puške i dosta ručnih bombi.

Cesta, makadam, dosta uska i izlokana. Oko nje je odmah veće i manje kamenje, poneka vrtača, proplanak ili njivica, pojedinačno i grupno grmlje, pravo kraško zemljište. Na ovoj cesti trebalo bi proći i riše od stotinu metara da bi se našao pogodan prostor na kome se kamion može okrenuti. Tu gdje smo odabrali mjesto zasjede duž ceste sa istočne strane protezao se zid - ograda od naslaganog kamenja, visine do jednog metra, u dužini od oko dvjesto metara i od ceste udaljen pet do petnaest metara. Dvadesetorica smo se rasporedili duž i iza ovog zida. Petorica sa jednim mitraljezom sa zapadne strane, razvučeni po kamenjaru i udaljeni od ceste pedeset do šezdeset metara. Na jednom brežuljku, udaljenom oko pola kilometra od nas prema Petrovcu i stotinak metara zapadno od ceste, bilo je veliko krošnjasto drvo. Na drvo smo poslali osmatrača koji je odatle mogao sve kao na dlanu osmatrati.

Njegov zadatak je bio da ispali metak iz puške onda kada začelje njemačke kolone stigne na početak naše zaslje, što je za nas bila i komanda za otvaranje vatre, a on zatim da se udalji u određenom mu pravcu.

Bilo je više nego riskantno ovdje i na ovakav način organizovati zaslje. Ako bi nas neprijatelj prvi otkrio, ili ako bi bio brojno znatno nadmoćan, onda nas dvadesetorica iza zida, unaprijed i svjesno sami sebe otpisujemo, jer ne bismo imali ni najmanje šanse da se odavde izvučemo. Međutim, ako prvi otvorim vatru, uspjeh će biti potpun i čist, mada je ovisilo o sastavu, brojnosti i naoružanju neprijatelja.

Već je bilo prošlo osam ili devet sati, sunce dobro upeklo, a neprijatelja još niotkuda. Odjednom, tamo od Oštrelja doprije buka motora. Malo zatim izbiše motocikli i za njima kamioni, negdje u visini našeg osmatrača, i tamo se zaustaviše. Dva motocikla sa prikolicom i po trojica vojnika krenuše dalje, i polagano prolaze ispred nas prema Drvaru. Osjećamo miris sagoijelog benzina. Vojnici razgledaju prostor oko ceste. Otišli su tako dalje od nas možda i do tri kilometra i isto tako se, ispred nas, opet vratili. Zastali su malo kod kamiona i opet krenuli, ali sada i kamioni za njima, na rastojanju od po dvadeset metara. Prolaze ispred nas. Opet miris benzina i prašina. Očekujemo pucanj našeg osmatrača sa pripravnim oružjem i bombama. Napokon, osmatrač, se oglašuje. Otvorili smo svi jednovremeno vatru po kabinama kamiona i bacili poneku bombu, ali bombe su ovdje bile gotovo suvišne. U svakom kamionu bila su po dva vojnika - vozač i pomoćnik, a kamiona je bilo ukupno sedam. Poneki vojnik je uspio iskočiti iz kabine na drugu stranu i potražiti zaklon i spas u kamenjaru, ali tamo ih je brzo poubijalo ono naše odjeljenje sa zapadne strane ceste. Motocikli su umakli prema Drvaru. Kamioni su ili posrnuli van puta ili su se međusobno sustigli, sudarali i tako zaustavili. Sve to nije trajalo duže od dva - tri minuta. U kamionima je bilo goriva, municije, hrane, nekih paketa i drugog. Izvukli smo što smo smatrali da nam je najpotrebnije i da možemo ponijeti i zatim zapalili kamione. Još malo pa da krenemo, kad iz istog pravca, od Oštrelja, pristižu tri blinde. Bile su blizu i više nismo imali vremena da pobjegnemo, nego smo i sa njima morali prihvatiti borbu. I blinde su, na našu sreću, prišle veoma blizu, valjda u neizvjesnosti šta se to unaprijed desilo, pa smo i po njima mogli još jače osuti blisku paljbu rafalima i efikasno upotrijebiti bombe. Nisu imale prostora za manevar i vojnici su iz njih (po tri ili četiri) počeli iskakati i hvatati se suprotnog kamenjara, ali su se proveli isto kao i oni iz kamiona.

Iz blindi smo izvadili dva protivavionska mitraljeza, dva puškomitraljeza, a sa ubijenih Nijemaca skinuli više šmajsera i pušaka. Na kraju smo i blinde zapalili. Natovareni plijenom koliko nositi možemo, napustili smo ovo »riskantno« mjesto zaslje, na kojem je ostalo preko dvadeset mrtvih Nijemaca, sedam izgorjelih kamiona i tri blinde. Mi nismo imali gubitaka.

Ustaški gol

GOJKO UZELAC

Pripremao se napad na Livno juna 1944. godine. U Livnu je bio mješovit garnizon (posada) ustaša i Nijemaca. Za Nijemce je to bio i najznačajniji punkt na putu koji iz doline Vrbasa ovuda i preko Sinja vodi za Split i obratno. Brižljivo smo izviđali Livno i prikupljali sve, i najsitnije, detalje o neprijatelju. Vlado Ćuić, Mile Mamula i ja činili smo jednu izviđačku grupu Udarnog bataljona. Naš je zadatak bio da (pritajeni u jednom boriku iznad samog mjesta) osmatramo i prikupljamo sve podatke o neprijatelju. Trajalo je to četiri-pet dana. Sa sjeverne strane prema Livnu strmo se spuštaju padine planine Cincar, a odmah iznad samog mjesta još strmije su padine tzv. Debelog brda. Toliko je to strmo da se upravo gore i dolje ne bi moglo ići, već nekako cik-cak ili vještinom planinara. Na oko trista metara od mjesta i gore naviše na toj strmini bio je mlad borik. Još uvijek više grmovi nego stabla, visine pet-šest metara, a najdonje grane im još gotovo zemlju dodiruju i mješaju se i prepliću sa granama drugog, pa čine gustiš. Odatle se gleda, skoro okomito, dolje u Livno kao u neku provaliju, ali je to ipak jako blizu. Golim okom se raspoznaje i boja odjeće na ljudima, a dvogledom se vide i još mnogo sitniji detalji.

Mi smo pred svanuće odozgo iza Debelog brda dolazili u ovaj borik i po cijeli dan osmatrali i bilježili sve, a padom mraka odlazili u selo Kopic u Štab bataljona i predavali izvještaj. Tamo bismo nešto pojeli, malo se odmorili, primili po parče kruha i konzervu, napunili čitnice vodom i do zore stizali opet u borik. Izviđali smo mi odatle i sve u detalje zapisivah i u nekakve skice ucrtavah: žičane prepreke, rovove, bunkere, položaje mitraljeza i minobacača, prebrojavali vojnike i sve kamione koji su od Kupresa dolazili u Livno i dalje prema Sinju i obratno. Svako veče smo donosili dugačke izvještaje sa brojnim novim podacima.

Tu na kraju Livna i bliže nama bilo je nogometno igralište obraslo travom i sa pravim gol-kapijama. Jednog popodneva mnogo ustaške i njemačke vojske u većim i manjim grupicama pristiže na igralište. Razlikuju se po uniformama. Ustaške su braon, a njemačke zelene boje. Nose i oružje - puške i šmajsere. Nijemaca je bilo oko 50, a ustaša oko 150. Između njih izdvojiše se i timovi: Nijemci u bijelim, a ustaše u prugastim majicama. Sudija u vojničkoj košulji i pantalonama, izgleda ustaša. Gore do nas dopiru jači glasovi i graja, ali se ne mogu razumjeti.

»Gledaoci« u većini ostadoše uz aut-liniju sa one dalje strane igrališta, i to izrazito odvojeni; na jednoj polovini Nijemci, a na drugoj ustaše. Dijelom su sjedili na travi, a dijelom stajali. Utakmica je otpočela.

Mile i ja se odmah počesmo otimati za dvogled, jer smo obojica igrali nogomet i ovdje bismo željeli bolje vidjeti i loptu i vještinu svakog igrača. Vlado nas je psovao i govorio da se ostavimo lopte, već da dobro prebrojavamo vojnike i ustanovimo tačno kuće iz kojih dolaze i kuda odlaze i sve drugo što je od interesa. Djelimično smo ga poslušali, ali smo pomno i dalje pratili igru. U prvom poluvremenu Nijemci dadoše gol i to »njihova publika« proprati pojačanom grajom i uzvicima i brzo se smiriše.

Početak drugog poluvremena dadoše gol i ustaše. Jedan od njihovih navijača, od oduševljenja, odmah povuče rafal iz šmajsera usmjerivši ga ovamo u borik. Ostali to prihvatiše kao komandu pa svi otpočeše šenlučiti iz pušaka i šmajsera i sve k nama u borik. Praštali su i fjučali kuršumi, a grane i iglice borova i nekakva prašina od zemlje i kamenja, sve se kovitla iznad nas i po granama. Ispred sebe nismo imali nikakve zaklone, sem borovih grana, koje skrivaju od oka, ali ne štite od zrna. Zavukli smo glave među koljena i sklupčali se u najmanje, a srce u pete sišlo. Bili smo potpuno iznenađeni i bespomoćni. Potraja njihov vatromet skoro čitavi minut, ali, srećom, nijednog ne zakači. Kad su prestali, brzo smo svaki ispred sebe prikupili gomilice kamenja za slučaj ako daju još koji gol. Nisu ga dali. Dali su Nijemci još jedan gol i propratili ga, kao i prvi, pojačanom grajom i usklikima. Nijemci su valjda »štedeli municiju«.

Naš izviđački izvještaj za taj dan bio je bogatiji za jednu »pravu sportsku« vijest.

Ljuba Šainović - delegat

MILAN BALAČ

Dužnost delegata voda u našim jedinicama je jedna od najtežih. Kriterij koji se primenjivao za izbor delegata zahtijevao je da kandidat ispunjava brojne i značajne uslove. Delegat je obavezno morao biti hrabar, uvijek u prvim borbenim redovima, istrajan, nepokolebljiv i staložen; dobar drug, skroman, pošten i pravičan; disciplinovan i visokih moralnih kvaliteta; politički obrazovan bar toliko da može vaspitno uticati na svoje borce i u drugim sredinama. U svemu je morao biti za ugled borcima. Za delegate su uglavnom, postavljani članovi Partije sa ovim vrlinama i istaknuti skojevci koji su već bili pred prijemom u Partiju.

Ljuba Šainović, devetnaestogodišnja djevojka (rođena 1924. godine u Svrčkovom Selu), na izgled krhka, nejaka i nježna, ispunjavala je ove i za većinu zrelih muškaraca previše teške uslove. U Partiju je primljena 1943. godine i postavljena za delegata 3. voda 2. čete Udarnog bataljona. Bio je to pravi izbor.

Početakom novembra krenuli smo od udbinskih sela na dugi i preusiljeni marš preko Drvara i dalje prema Bugojnu i Travniku. Već prve noći preko visoke i usovne Čemernice zahvatila nas je nezapamćena vijava i studen. Nekoliko boraca je podleglo studeni. Ljuba je išla sve vrijeme na začelju svog voda i čete, stalno bodrila i opominjala one koji su poklecali i zaostajali, fizički pomagala iznemoglijim kao oslonac ili preuzimanjem na sebe djela njihove opreme. Kad je prošla ova surova noć i vrijeme se smirilo, jedan od boraca prispjelih sa prekomorskim brigadama, na zastanku je komentarisao i čudio se otkuda toj djevojčici toliko snage i volje. Veli da to ne bi vjerovao da nije doživeo, da mu je više puta u toku noći dolazilo da sam odustane od daljih naprezanja, jer je mislio da više ne može, ali kad bi vidio i čuo Ljubu, bilo ga je sramota kao muškarca i zrelog čovjeka i crpio je neku snagu za koju u drugim prilikama ne bi ni znao da je još u sebi ima. Ljuba je zaista te noći, kao i na još nekim etapama marša mnoge i snažnije postidjela i svojim primjerom i bodrenjem ulivala im novu snagu i volju.

Odmarah smo se nekoliko dana u selima kod Bugojna. Ljuba je odmah kao mlada partizanka i starješina izazvala veliku znatiželju omladinki i mladih žena. Prilazile su joj sa brojnim pitanjima, a ona im je predusretljivo i istinito na sve odgovarala. Vodila je sa njima i druge šire razgovore. Rezultat toga je, pored ostalog, i nekoliko desetina pari čarapa, rukavica i šalova što su ove žene prikupile i donijele u četu.

Negdje baš oko Nove godine (1944) bili smo na položaju uz cestu ispod planine Malovan, između Kupresa i Sujice. Bio je to početak Seste neprijateljske ofanzive. Tu je trebalo da zaustavimo prodor neprijatelja ka sjeveru. Snijeg je bio dublji od jednog metra, pa je sam zaustavio Nijemce, ali smo i mi ostajali prikovani u ovom kijametu i pustinji. Temperatura jedne od tih noći bila je sigurno niža od trideset stepeni ispod nule, jer je i ovog puta nekoliko boraca podleglo, kao i na Čemernici. Ljuba je cijele noći obilazila borce na isturenim položajima i odvodila prozeble pozadi u šumu da se kod vatre ogriju. Dovodila je otuda ogrijane u zamjenu ovima, i sve nas podstrekivala na neprekidno gimnastiranje i cupkanje u mjestu. Nije bila obučena bolje od ostalih, ali je bila veoma otporna i aktivna. I te noći zavrijedila je još veće divljenje i priznanje cijele čete.

Kad smo se u januaru vratili na prostor Drvara, u selu Kamenica Ljuba je u jednoj kući prikupila petnaestak omladinki i žena i organizovala pravu radionicu za krpanje odjeće i pranje veša. Za dva dana sve je bilo urađeno. Dva mjeseca kasnije na prostoru sela Mišljenovca i Buševića Ljuba je opet organizovala iskuvavanje, šurenje, pranje i krpanje odjeće, veša i ćebadi, čime smo se za malo duže vrijeme oslobodili od vašaka. Ove aktivnosti bile su više u dužnostima drugih, ali je ona to samoinicijativno i sa voljom radila.

U borbi na Ličkim Osredcima 25. maja, kada smo se sa Nijemcima bili potpuno izmješali i kada su podjednako padali naši i Nijemci, Ljubin automat je, na blisko odstojanje, ispalio mnogo kratkih rafala, pa kad je nestalo municije, upotrijebila je pištolj i bombe. Borila se divovski i bez trunke straha.

U junu mjesecu borili smo se sa Nijemcima na putu Livno - Glamoč. Tu na Korićni među prvim borcima 3. voda borila se i poginula Ljuba. Kad smo odbili Nijemce, tu smo je i sahranili.

Bila je Ljuba borac, starješina, komunista, drug i sestra svih nas. Bila je naša Ljuba, za kojom svi preživjeli i danas žalimo.

Pepa nije stigao na ručak

GOJKO OPALA

Bilo je to na Cincaru kod Glamoča u junu 1944. godine. Bio sam na straži ispred sela Skucana kada su naišla dva kurira iz bataljona koji su nosili naređenje za komandira i komesara čete Mirka Starčevića i Miću Kneževića. Naređeno je da četa odmah krene na položaj poviše sela. Brzo smo uzeli oružje i opremu i izašli na visoravan pored sela, dok je u međuvremenu neprijatelj zaposjeo selo. Rastojanje između nas i neprijatelja bilo je malo, što se nije ni primjećivalo jer je bila gusta magla i onemogućavala je osmatranje. Trenutnim podizanjem magle našli smo se oči u oči sa neprijateljem. Počela je nemilosrdna borba i neprijatelj je počeo da odstupa. Magla nam je u neku ruku pomogla tako da nam se neprijatelj iznenada našao nadomak ručnih bombi i nanijeli smo mu znatne gubitke. Dok smo ga puštili niz padinu, magla se sasvim povukla, što je neprijatelju išlo u prilog, jer nas je zasuo sa svojih prihvatnih položaja jakom pušćanom i mitraljeskom vatrom. Pao je desetar Petar Počuča i borac Jovo Vuksan. Smatrajući da je desetar zalegao da se zaštiti od neprijateljske vatre, pozvao sam ga nekoliko puta, ali on se nije odazivao. Priskočio sam do njega i utvrdio da je mrtav, ali mi je bilo teško da ga izvučem, jer sam tada imao 14 godina, a on snažan i razvijen, skoro dva puta teži od mene. Valjao sam ga i tako sklonio do boljeg zaklona. Pritekao mi je u pomoć jedan drug i tako smo poginulog desetara snijeli do nekih zidova više sela. Zatim smo se povukli u sastav bataljona, koji je organizovao odbranu na novim položajima. Nakon toga četi je naređeno da krene prema pozadinskim dijelovima bataljona i primi hranu.

Pepin rođeni brat Mile Počuča bio je kuvar u bataljonu. Mile nam je po redu dijelio hranu. Vidjeviši da mu nema brata, upita: »Gdje je moj Pepa?« Svi smo izbjegavali njegov pogled, a neki rekoše da se nalazi negdje u pozadini. Najzad je Mile i meni uputio pitanje. Meni se omaklo i rekao sam da je poginuo. Bol za bratom se nije mogao prigušiti niti sakriti. Milu su oblile suze, a i mnogi od nas nije ih mogao zaustaviti. Pepa je bio mio i drag drug i njegovo upražnjeno mjesto u našim redovima moglo se popuniti brojem, ali teško i njegovim veseljem, drugarskim i ljudskim osobinama.

Ponovo na tlu rodne Like

MILE CIGANOVIC

Posle teških borbi i njemačkog vazdušnog desanta na Drvar, bataljon »Ognjen Priča« odmarao se u malom planinskom selu Gruborski Nasloni. Odmor je blagotvorno djelovao na umorne i iscrpljene borce i bio preko potreban da bi prikupili snage za dalje napore i borbe.

Spremamo se za pokret. Konji se samare, toware oružjem i drugom opremom, priteže se odjeća i obuća, prebrojava municija. Niko ne zna kuda ćemo - to je tajna. Krećemo u koloni po jedan i spuštamo se uskim strmim puteljkom prema rječici Unac, a zatim nastavljamo put nizvodno u pravcu Martinbroda. Tišina je, jedino Unac neumorno žubori i narušava noćnu tišinu. U toku noći prešli smo rijeku Unu kod Martinbroda i našli se ponovo na tlu naše voljene Like.

Do nas dopire brujanje njemačke motorizacije koja prolazi cestom Srb - Donji Lapac - Bihać. S vremena na vrijeme Nijemci ispale raketu osvetljavajući okolinu treperavom blijedom svjetlošću. »Tišina i odstojanje!«, prenosi se sa čela kolone, što nas upozorava na blizinu neprijatelja. Uskoro nam na to skreće pažnju pucanj puške njemačkog stražara. U neko doba dana stigli smo u selo Bušević, gdje smo dočekali noć.

Komesar bataljona Bogdan Čujić saopštio nam je da ćemo napasti neprijateljsku motorizovanu kolonu, koja svakodnevno prolazi cestom Bihać - Srb - Knin. »Ovu akciju«, nastavi komesar, »izvešćemo u čast otvaranja Drugog fronta. Ovaj značajan događaj najbolje ćemo obilježiti pojačanim udarcima po neprijatelju«. Radovali smo se ovoj vijesti, jer smo znali da će otvaranje Drugog fronta doprinjeti bržem slomu Hitlerove ratne mašine.

Pala je topla junska noć. Krećemo na zadatak. »Brže, brže«, - prenosi se duž kolone. Stići na vrijeme i u potpunoj tajnosti - značilo je pola pobjede.

Na cesti između Nebljusa i Kruga, na takozvanim Opaljenim kladama, postavili smo zasjedu. Kao bijela krivudava nit cesta se provalači kroz šumarke, blage padine i pitome doline i gubi prema Bihaću i Donjem Lapcu.

Sva okolina utonula je u duboki mirni san. Borci podešavaju mjesta gdje su zalegli kako bi im bilo što udobnije. Prave zaklone i zauzimaju mjesta odakle će moći najbolje pucati. Da li ćemo uspjeti? - Već

dugo čekamo, a neprijatelj se ne pojavljuje. Brzo će dan. Muči nas sumnja nije li ih neko obavjestio o našoj zasjedi. Postajemo nestrpljivi. Ne od straha već od mržnje prema okupatoru.

Napokon su pred nama. Duga kolona kamiona prečena tenkovima prolazi pored nas, a mi, čekajući komandu, jedva se uzdržavamo da ne pucamo. Od buke motora ječi čitava dolina. Još nekoliko minuta, sekundi i tiho rađanje zore biće popraćeno jurišem, detonacijom bombi i štektanjem mitraljeza. Najzad prolomi se komanda »brza paljba«. Istog trenutka osuli smo po koloni žestoku vatru. Ubitačni mlazevi mitraljeza posuše iznenađene Nijemce, koji su vrtoglavo iskakali iz kamiona hvatajući zaklon pored njih. Tri kamiona stadoše. Pojavi se plamen. Eksplozija usijana municija povećavajući ionako paklenu paljbu, osvetljavajući okolinu. Nijemci pokušavaju da se zaštite izbacujući jaku pobočnicu prema nama kako bi mogli nastaviti put. Odlučnim jurišem vratili smo ih na cestu. Oštre eksplozije bombi, prasak pušaka i rafali mitraljeza odjekuju u brdima i gube se u toploj junskoj noći. Kada se neprijatelj uvjerio da ne može proći, razdvojio je kolonu. Jedan njen dio, koji je bio prošao produžio je za Donji Lapac, a drugi, odsječeni, morao se vratiti natrag u Bihać. Na mesto bitke vratili su se tenkovi. Ogromne čelične grdosije postaviše se prema nama dižući topovske cijevi kao da njuše vazduh. Granate padaju oko našeg položaja, pa i pored nas rasprskavajući se na bezbroj dijelova. Mile Cvetičanin, nišandžija na protutenkovskoj pušci, privukao se sa svojim pomoćnikom Milom Ciganovićem na blisko odstojanje i gada ih probojnim zrnima. Osjetivši da bi i oni mogli ostati nepomični na ovom putu ubrzo su se povukli prema Donjem Lapcu. Sišli smo na cestu i pokupili plijen. Uskoro smo se povukli i, očekivajući napad, zauzeli položaj ispred sela na rubu mlade bukovke šume.

Sutradan u rano jutro naš položaj je nadletao avion izviđač, pa je zatim počela da tuče neprijateljska artiljerija, rijući šljivike i utrine ispred sela. Popravili smo položaj, proverili da li je sve na svome mjestu očekujući napad pješadije. Početno čarkanje uskoro se pretvorilo u žestoku borbu. Pojedinačne pušćane pucnjave zaglušuju mitraljeski rafali. Pod zaštitom guste vatre, razvijene čete Nijemaca prebacuju se po nekoliko koraka i naglo zaliježu na zemlju. Postepeno i uporno primicali su se sve bliže i bliže. Čak i dva neprijateljska juriša ostala su bez uspjeha. Sada je promenio pravac nastupanja usmjerivši se na naše desno krilo s ciljem da nas stari pod udar bočne vatre.

Koristeći se jakom koncentracijom vatre na naše mitraljeze, koji su vječito oskudjevali u municiji, grupe neprijateljskih vojnika prebacivale su se kratkim brzim skokovima i približavale našem streljačkom stroju, a za njima i čitav neprekinuti lanac neprijatelja. Naš bataljon razvijen u borbeni poredak nije odgovarao na vatru već je čekao momenat kada će najefikasnijom koncentričnom vatrom rastrojili neprijateljski borbeni poredak. Najzad kao iz jedne cijevi osu se ubitačna vatra.

Međutim, neprijatelj nije odustajao od svoje namjere da nas odbaci preko Une, što dalje od za njega važne saobraćajnice.

Brzo se sredio i počeo ponovo nastupati. Koristeći se vatrenom nadmoći svojih mitraljeza, nastupao je streljačkim strojem savijajući krajeve u nameri da nas zaobide pomognut minobacačkom vatrom. Granate su padale jedna za drugom praveći crne levkaste jame iz kojih se širio zadah paleži. Iz dima i crne prašine sijevale su eksplozije, vazduh je treperio i u talasima zapljuskivao naš streljački stroj. Uporno se primicao i vršio jak pritisak na cijelom položaju. Vjerujući da nas je minobacačkom vatrom onesposobio za organizovan otpor, prešao je u silovit napad. I ponovo juriš prsa u prsa - na jednoj strani gladni i premoreni narodni borci, ali svijesni da brane dijelove svoje porobljene domovine, a na drugoj siti i objesni porobljivači. Odlučnim protivnapadom odbacili smo i ovaj napad neprijatelja. I u ovom jurišu pokazalo se da su patriotizam i ljubav prema slobodi i rodnoj grudi i volja da se ona brani nadmoćniji od nekoliko puta brojnijeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja.

Sunce je tonulo u smiraj. Bilo je lijepo posmatrali kako poput ogromne užarene kugle zalazi za horizont. Njegovi posljednji zraci probijali su se kroz gusto granje krošanja razbijajući se pred našim očima na spletove raznobojnih vatrenih iskara. Bilo je nečeg lijepog i tajanstvenog u toj nemirnoj igri večernjih sunčevih zraka.

Nakon viščasovne borbe, umorni i gladni, vratili smo se u selo na zasluženi odmor, radosni zbog pobjede, ali tužni za poginulim drugovima.

Put junaštva i slave

MILE CIGANOVIC

Druuga lička brigada krenula je na put u Srbiju u drugoj polovini jula 1944. godine iz rejona Glamoča. Put težak i slavan, na kome su mnogi drugovi položili život i nijesu dočekali da kroče na tlo slobodarske Srbije, da joj pruže pomoć, kamo ih je bio uputio vrhovni komandant drug Tito.

Put je vodio preko brojnih kanjona i iječnih tokova, koje smo, najčešće pod borbom, morali gaziti, preko bespuća Vlašića, Zvijezde, Romanije, Jahorine, Treskavice i drugih bosanskih planina, preko komunikacija koje je neprijatelj kontrolisao, izloženi vremenskim nepogodama i stalnim napadima neprijatelja. Probijali smo se kroz brojne zasjede, naročito na rijekama Bosni i Prači kod Ustiprače, i pri pokušaju da pređemo rijeku Drinu kod Ustikoline i komunikaciju Foča - Kalinovik u pravcu Zelengore, što nam je neprijatelj onemogućio. Morali smo zaobići Kalinovik maršujući vrletnim stazama Treskavice, prijeći komunikaciju Kalinovik - Nevesinje, gdje smo razbili manju grupu Nijemaca i četnika, prevaliti surove i bezvodne goleti Leliје, stalno praćeni i napadani od po zlu čuvene 7. SS divizije »Princ Eugen«. Iscrpeni od danoćnog dugog marša, gladi i umora stigli smo polovinom avgusta 1944. na Zelengoru u rejon Lučkih koliba. Odmor nam je bio potreban koliko i hlјeb.

*

Raskomoćeni na blagom planinskom suncu triјebili smo se od vaški i ćaskali o svemu i svaćemu, ali najviše o konaćnom cilju našeg puta - o Srbiji i drugovima koji padoše na ovom tegobnom putu i ćija mјesta u koloni ostadoše upraćnjena. Mori nas strahovita glad. Danima se nije ljudski jelo.

Pala je noć, tiha, vedra i puna zvijezda. Oćekivali smo da nam saveznici upute avionima pomoć u hrani i oružju. Cijelu noć smo palili vatre prema ugovorenim znacima i oslućkivali dolazak aviona, ali oni nisu došli. Zbog izneverene nade morali smo i dalje da se pouzdamo samo »use i u svoje kljuse«. U svanuće, poslije dorućka koji je samo utolio glad, krećemo u pravcu rijeke Hrćavke i dalje prema Tјentištu i rijeci Sutјesci. Maršujemo prostranstvom Zelengore. Prekrasna planina puna prirodnih ljepota mami na odmor i ućivanje, ali mi za to nismo

imali vremena. Morali smo žuriti. Divni vidici, bezbrojni pašnjaci, bistri potoci i gorska jezera omamljujuće djeluju na umorno tijelo i gone ga na opuštanje. Na sve strane se pruža veličanstven vidik: na padine Košura i travnate visoravni Zelengore, goli Volujak na kome se odmaraju oblaci, Lebršnik sa plohama lanjskog snega u osojnim prostorima, na litice Vučeva, na gorostasni Maglie, na dolinu Sutjeske iz koje se lijeno uzdižu magle... Prelazimo Hrčavku i upućujemo se strmom uzbrdicom prema Milinkladama, i dalje prema Krekovima i Tjentištu. Na svakom koraku se vide tragovi teških borbi koje su vodene u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Pored puta, u žbunju. u sivom kamenjaru, u vlažnim jaružicama, travi i bujadi, na nosilima ili bez njih, grupno i pojedinačno, ležali su kosturi naših boraca, drug do druga na vječitaj mrtvoj straži. Kod mnogih se vide probušene lobanje, što je znak da su ih fašisti ranjene usmrtili metkom u glavu. Polomljenih nogu ili ruku, probijenih grudi, leže i optužuju... Na svim stranama razbacano oružje, lijevkevi od avionskih bombi i razornih granata, gomile ispaljenih čaura, šaržeri, šlemovi, titovke, partizanska odeća, limenke od konzervi... Podižemo titovku sa jedne lobanje i ugledasmo kosu. Nismo sebi verovali. I zaista, svilasti pramenovi plave kose slijepili se sa titovkom. Sta bi dala njegova majka ili sestra da ima ovu kosu - glasno razmišlja drug do mene i spusti polako titovku na zemlju kao da se boji da potrese i samu uspomenu na ovog neznanog junaka

Krećemo se žurno i stalno se prenosi sa čela na začelje kolone ono poznato »brže, brže«. Pred nama je još dug i naporan put do konačnog cilja, a uz to neprijatelj nas u stopu prati i napada s boka, sa čela i začelja, svagde i na svakom za njega pogodnom mjestu. Stalno se osjeća njegovo prisustvo i moramo biti uvijek spremni da mu se odupremo i što je moguće više sačuvamo našu živu silu.

Preko Milinklada i Krekova izbijamo u davno spaljeno i potpuno uništeno selo Tjentište i u dolinu Sutjeske. Divna dolina kroz koju protiče bistra planinska rijeka Raskoš prirode na svakom koraku. Ali kao da je magičnim štapom život ovdje zaustavljen. Kuće su spaljene, njive zarasle u korov, trava nepokošena. Stari plastovi sijena stoje nedirnuti. Mnogo je na ovom prostoru krvi proliveno. Svaki grm krije u sebi kostur čovjeka ili konja. Gledamo to ubogo selo. Jeza obuzima čovjeka od sprženih grana, koje ogoljene izgledaju kao skeleti. Zidovi opaljeni, trava svuda zarasla. Produžavamo put uzvodno kanjonom Sutjeske. Grebeni kao razjapljene vilice. Sutjeska tajanstveno huči, pravi virove i kovitlace, preskačući preko podvodnih stijena gubi se prema Tjentištu i Popovom Mostu.

Na pogodnom mjestu u kanjonu nedaleko od Tjentišta prema Suhaj sačekuje nas jaka zasjeda 7. SS divizije »Princ Eugen«. Tada nijesmo znali da je neprijatelj raspolagao šifrom Vrhovnog štaba i znao za svaki naš pokret i borbeni zadatak. Na mjestu gdje Sutjeska pravi oštru krivinu neprijatelj je zaposjeo uzvišenja i prirodne zaklone i čeka da nađemo. Situacija je bila teška. To smo svi osjećali. Drugog puta nije bilo kojim bismo mogli proći. Za nama je nastupala druga neprijateljska grupa sa kojom je naša zaštitnica već vodila borbu. Natrag se nije imalo

kuda. U ovakvoj situaciji odluka se brzo donosi, odluka kratka i jasna - Druga brigada ima razbiti neprijatelja i osigurati prolaz ostalim jedinicama. Naši mitraljesci i bombaši iz cijele brigade brzo su se spremili i krenuli prema neprijateljskom položaju. Cim ih primjetiše Nijemci otvorili su paklenu paljbu iz automatskog oružja. Naši jurišaju, ali se neprijatelj žilavo brani i odbija juriše. Očigledno nastoji da nas zadrži očekujući svoje jedinice koje pokušavaju da prodru iz pravca Foče uz Drinu i sa našeg desnog krila iz pravca Zelengore na prostor Tjentišta i da nas tu zajedničkim snagama unište. Naši zaštitni dijelovi - iz pravca Foče »Matićev« bataljon a iz pravca Zelengore naša Treća brigada - junaci odbijaju nasrtaje neprijatelja nanoseći mu gubitke. Neprijatelj se uporno brani i pokušava protivnapadom da nas odbaci. »Sarci« trešte i iz svojih ždrijela sipaju ubitačnu vatru. Bombe prašte i odjekuju dubokim kanjonom Sutjeske gubeći se prema vrhovima Maglića i Volujaka i rasprskavaju na uskom prostoru kamenite obale. Geleri jezivo fijuču i u svom smrtonosnom lijetu miže žrtvu. Još jednom »Ura!« iz grla naših boraca, juriš, i Nijemci nisu izdržali. Stadoše uzmicati ispraćeni preciznim rafalima naših boraca. Ubrzo je zatim prestala paljba, samo su još tu i tamo odjekivali pojedinačni pucnji. Uho je ponovo počelo da hvata i druge zvukove i šumove, meke i dirljivo obične kao nestvarne.

Radost pobjede i tuga za palim drugovima

Neprijatelj je razbijen i put je bio slobodan, ali među nama nije bilo nekoliko dragih drugova koji žrtvovali su sebe da bi prokročili put ostalima. Ostadoše u ovom pustom i divljem kraju na večitom odmoru. Među palima bio je i čuveni mitraljezac i bombaš Dacina Majstorović. Toga sunčanog avgustovskog dana na hladnoj i plahovitoj Sutjesci, kada se tanki veo magle izdizao iz njenog dubokog kanjona i zaklanjao tople sunčeve zrake, krčeći put svojim drugovima, pao je junak mnogobrojnih bitaka, heroj Dacina Majstorović. Pao je u zanosu juriša, bez jauka, bez poruke.

Nastavljamo put tužni zbog gubitka drugova koji su do maloprije koračali sa nama u koloni, razgovarali, smijali se, pevali na kratkim zastancima, maštali o slobodi i boljem životu, delili sve tegobe surovog ratničkog života, posljednju cigaretu ili parče hljeba, ponekad se sporečkali i ljutih jedni na druge... Nedaleko od Suhe skrećemo lijevo desnom obalom Sutjeske u pravcu sela Izgori, gdje noćimo. Sutradan, poslije doručka, koji se sastojao od jedne kutlače rijetke i neslane kukuruzne kaše i komadića posnog mesa, svrstali smo se u kolonu i krenuli dalje. Maršujemo strmim i vrletnim obroncima Volujaka i Maglića prema Velikom jezeru, a odatle u pravcu sela Stabna i Miloševca, te pitomom dolinom rječice Vrbniče u predvećije izbijamo u pivsku župu i varošicu Plužine. Tu smo malo predahnuli i u komandi mjesta ostavili teške mitraljeze »brede«. Teško je bilo rastati se od oružja koje smo na juriš oteli od neprijatelja i platili ga krvlju i životima naših boraca. To se moralo učiniti jer se za njih sve teže mogla nabaviti municija, a tovarna grla su bila toliko iscrpljena da su ih teško mogla nositi.

Zanoćili smo u šumi na obali Pive nedaleko od ušća Vrbniče. Sišli smo na rijeku i ispljuskali se hladnom vodom te smo se poslije takvog osveženja osjećali manje umornim. Put od Tjentišta dovde bio je iscrpljujući, a glad i žeđ su nas pritiskali kao mora. Izgledamo kao aveti. Poslije siromašne večere legli smo na počinak. U neko doba noći iz dubokog sna probudila nas je kiša i grmljavina. Kiša je pljuštala iz niskih oblaka i nemilice natapala naše »ležaje«. Ustajemo gundajući, mokri i prozeblji i sklanjamo se ispod gustih krošanja drveća. Koliko li smo ovakvih kišnih dana i noći probdjeli pod otvorenim nebom, koliko noći neprospavanih, koliko dana bez hrane i odmora otkako smo se prihvatili oružja!

Svanulo je. Dolinom rijeke vuku se magle, a nad zemljom spustilo se tmurno nebo. Sunce se gde-gde probija kroz debeli sloj oblaka i na kratko svojim toplim zracima obasjava zemlju natopljenu kišom.

Krećemo i preko visećeg mosta prelazimo Pivu. Mutna i nadošla od kiša Piva srdito udara o kamenitu obalu, huči i pjenuša noseći na svojim talasima panjeve, granje i drugo što je na svom putu zahvatila. Penjemo se strmom kozjom stazom prema selu Pišće na obroncima Pivske planine. Kolona se sporo kreće jer mimo nas silazi neka jedinica 12. vojvođanskog korpusa sa ranjenicima i odlazi nekud put Pivskog manastira. Ovo je naš drugi susret sa hrabrim Vojvođanima. Prvi susret smo imali na rijeci Bosni kada su bili došli da nam osiguraju prijelaz preko rijeke. Uz put, na nosilima spuštenim na zemlju, pokisli do kože leže bez jauka, gladni i izmoreni ranjenici. Dok žurno prolazimo pored njih nameće se jedna jedina misao: što prije osigurati ih od neprijatelja koji navaljuje i smjestiti na sigurno mjesto gdje će moći u miru da se liječe i oporavljaju. Sa padina Durmitora iz pravca rijeke Tare dopirala je do nas jeka borbe koju su vodile jedinice 12. vojvođanskog korpusa sa 7. SS divizijom i drugim njemačkim jedinicama koje su nastupale od Zabljaka. Stigli smo u rejon sela Pišće i razmjestili se na odmor. Ali umjesto odmora čekale su nas teške višednevne borbe i iskušenja.

I ovuda je harala okupatorska ruka izdašno pomognuta domaćim izdajnicima. Selo je spaljeno i razoreno, a čitav kraj opljačkan. Tužno zjape crne opaljene zidine nekadašnjih ljudskih staništa. Ljudi se rijetko mogu sresti. Ponegdje se na zgarištu kuće oglasi pas žalovitim zavijanjem kao jedini živi stvor i svjedok neprijateljskog pustošenja. Gledamo zločinačke tragove i glasno razmišljamo: nikada više nećemo dozvoliti da se ovo ponovi. Nikome se više neće pružiti prilika da na našem tlu kopa bunkere, sije mine po našim oranicama, ognjem topova preorava šume i livade. Nikome nećemo dozvoliti da sije otrovno sjeme mržnje među ljudima.

Sutradan u ranu zoru bataljon »Ognjen Priča« izašao je na položaj i sa ostalim bataljonima Druge brigade i jedinicama 12. vojvođanskog korpusa sprečava nastupanje Nijemaca u pravcu aerodroma koji se nalazio kod sela Gornja Brezna. Trebalo je savezničkim avionima prebaciti u Italiju na liječenje nekoliko stotina ranjenih i bolesnih boraca. Naređenje je bilo da se ni po koju cijenu ne smije dozvoliti neprijatelju da prodre i ugrozi evakuaciju ranjenika. Ako bi uspio prodrijeti, došlo

bi u pitanje njihovo odašiljanje, pa čak i njihovi životi, jer je najveći broj među njima bio nepokretan. Tako veliki broj ranjenika slabio je udarnu snagu naših jedinica i ometao njihovu manevarsku sposobnost, pa ih se trebalo što prije osloboditi.

U odbrani ranjenika

Na cijelom frontu se vodila žestoka borba. Nijemci su krenuli u napad. Dugačkim rafalima nagovjestili su tešku i neravnu borbu koja nas je očekivala. U nekoliko kolona njihova pješadija podržavana od artiljerije i minobacača nastupala je prema našem položaju. Išli su gordo i bahato trešteći mitraljezima kao da su željeli ubiti u nama duh i obeshrabriti nas. Bataljon »Ognjen Priča« ležao je u streljačkom stroju od komandanta do borca. Dobro maskirani i priljubljeni uz zemlju s oružjem na gotovs borci su ličili na »mrtvu« stražu. Pošto su jedinice 12. vojvođanskog korpusa povučene s položaja radi neposredne zaštite aerodroma i evakuacije ranjenika, na položaj je izašla naša Treća brigada te zajedno sa Drugom brigadom drže front prema neprijatelju i odbijaju njegove sve žešće napade. Dugački rafal na sredini našeg položaja bio je znak za otvaranje vatre. Osuli smo po njima iz svih oružja. Naišavši na gustu i dobro organizovanu vatru, prekinuli su nastupanje i zalegli na mjestima dokle su uspjeli doći, zatim su otvorili snažnu paljbu po nama. Počeli su minobacačima da nas tuku, a nešto kasnije i topovima. Sa zastrašujućim fijukom granate su padale oko nas, kidale zemlju i kamenje i bacale po nama. Uprkos tako žestokoj vatri ostali smo na prvobitnom položaju odlučni da ga branimo do posljednjeg borca.

Poslije minobacačko-topovske vatre ponovo je krenula pješadija. Prenijeto je naređenje da ne pucamo dok ne priđu na blisko odstojanje. Pritežemo oružje i čekamo. Uzbudjenje raste, živci se zatežu, a srce udara kao čekić i čini se da je van grudi. Čim je pala komanda, otvorili smo ubitačnu paljbu po njima. Oni to isto učiniše i kuršumi zafijukaše oko naših glava. Borba se sve više rasplamsavala. Nijemci su vršili jak pritisak, ali pri pomisli da od našeg držanja zavisi sudbina nekoliko stotina ranjenika bili smo u stanju pobjediti još jačeg neprijatelja. Ta pomisao davala nam je nekakvu natprirodnu snagu. Snažnim i odlučnim protivnapadom uspjeli smo ga odbaciti natrag.

Pojavili su se prvi avioni na kojima raspoznajemo da su saveznički. Nad nama i čitavom okolinom, širokim krugom nadlijetali su lovci osiguravajući transportere. Nijemcima je, izgleda, bila postala jasna naša upornost, pa su počeli još žešće napadati. Zametnula se žestoka borba. Smenjivali su se napadi i protivnapadi, juriši i protivjuriši. Odstupati se nije smjelo. Morali smo izdržati po svaku cijenu. Svaki šumarak kiptio je mitraljeskom paljbom. Jedna manja grupa Nijemaca pokušala je da se privuče i da nas napadne s boka, ali su je naši borci zasuli ručnim bombama od kojih su mnogi ostali mrtvi, a ostale su dokrajčili puškama i mitraljezima. Očigledno da im se nije isplatila preterana hrabrost.

Neprijatelj je ubacio u borbu sveže jedinice, pojačanje. To se osjećalo po njegovom upornom nadiranju. Pod pritiskom tih snaga bili smo

prisiljeni da se povučemo na slijedeći predviđeni položaj. Zaposjeli smo kamenitu kosu obraslu kržljivim rastinjem nedaleko iznad kanjona Pive. To je bio posljednji pogodan položaj na kome smo se morali održati ili svi izginuti. Jer iza nas se pružao strmi i vrletni kanjon Pi've niz koji bi svaki silazak pod borbom bio ubitačan. Niz njega bi i u normalnim prilikama bilo teško sići. Ako bi neprijatelj uspio prodrijeti, bio bi mu otvoren put prema aerodromu. Stoga je izdato naređenje - ni stope natrag. Svaki borac i starješina bio je svjestan značaja položaja koji smo posjeli. S položaja puca divan vidik ispred nas na padine Durmitora i Pivske planine, a iza naših leđa na vrletne ali živopisne obale rijeke Pive.

Naročito su teške borbe vođene na liniji Kozji vrh - Božur, gdje su položaji često prelazili iz ruku u ruke. Nijemci su silovitim naletom uspjeli odbaciti naše snage sa Božura i uznapredovati. Naši su se brzo sredili i odlučnim protivnapadom odbacili neprijatelja i povratili položaj na Božuru. Bila je to odsudna bitka sa nadmoćnijim neprijateljem za položaje na Božuru koji dominira okolinom i predstavlja okosnicu naše odbrane. Neprijatelj je obilato koristio artiljeriju i minobacače i počeo prenositi vatru na naš novi položaj. Granate padaju, sijevaju eksplozije, zemlja leti uvis, a položaj je natkriven mješavinom bijelog i crnog dima čiji gusti kovrdžavi koluti izgledaju kao runo. Polijegali u zaklonima, kameno mirni i suspregnuta daha pratili smo budno svaki njegov pokret. Komandant, pognuta tijela i s mašinkom u rukama, ide od borca do borca i bodri ih. »Drugovi, od nas zavise životi naših ranjenika, neprijatelj ne smije prodrijeti«. »Može samo preko nas mrtvih«, čuli su se odgovori boraca. Na čitavom položaju krklja. Eksplozije razdiru zemlju i dugo odjekuju u timornim dragama Durmitora i Pivske planine. Zemlja i rasprsnuto kamenje pljušte po nama, a geleri smrtonosno fijuču. Iz crnih lijevkastih jama se dimi, a pramenovi prašine i dima lijeno se vuku položajem. Kod svake eksplozije saginjemo glavu i poslije se pipamo po tijelu da li smo čitavi. Artiljerijska i minobacačka paljba je postepeno jenjavala, a onda je pješadija krenula prema nama. Držali smo ih na nišanu i čekali da se približe kako bismo ih mogli što preciznije gađati. Kad su se primakli na blisko odstojanje, otvorili smo brzu paljbu po njima. Tukli smo ih iz svih oružja, ali bez obzira na to, oni su nastupali kao sumanuti. Jedni su padali, a drugi preko mrtvih nastupali riješeni da nas odbace s položaja i prodru u pravcu aerodroma. U kritičnom trenutku čitav naš streljački stroj se digao kao da je nikao iz zemlje i nošen nekom nevidljivom snagom pojurio u susret neprijatelju. Bila je to teška i neviđena borba prsa u prsa u kojoj su pobjedu odlučili srce i ljubav prema slobodi i domovini. Neprijatelj nije izdržao. Počeo se povlačiti pružajući sporadičan otpor na pojedinim dijelovima fronta. Najzad se uvjerio da ne može ostvariti svoje paklene namjere. Nije mogao prijeći preko onih koji su se svjesno žrtvovali za spas svojih ranjenih drugova. Ovi jednostavni ljudi, iako izmoreni višednevnim teškim borbama i tridesetodnevnim maršem, a posebno glađu, nosili su u sebi veliko i hrabro srce boraca NOV. Radosni zbog pobjede, prilazili su jedan drugome, grlili se i čestitali na uspješno izvršenom zadatku. A odmah

zatim Mile Cvetičanin povede pjesmu: »Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti...«, a ostali prihvatiše i pjesma se zaori širom Durmitora i dolinom Pive umjesto malopredašnje borbe.

Gladni smo i umorni. Poslije sinočne večere ništa nismo jeli. Vrijedni kuvari, ti naši stalni i brižni poslenici, spremili su ručak i večeru - ujedno od kukuruzne kaše sa malim dodatkom nekakvog kao mljevenog mrsa, ili čvaraka, koje su nam poslali saveznici. Okupili smo se kod jedne spaljene kuće, zaklonjeni njenim zidinama, i primili hranu. Ali su nas Nijemci primjetili i zasuli minobacačima. Mine su padale tako reći jedna za drugom po cijelom prostoru na kome smo se bili okupili. Brzo smo se sklanjali u zaklone i u trku zahvatali vruću kašu iz porcija i halapljivo gutali tako da su neki borci zadobili ozbiljnije opekotine. Eto, glad je bila jača od mogućnosti da se pogine i opeče vrelom hranom. Iako smo bili cio dan bez hrane i vode (a ovo je bezvodan kraj) neprijatelj nam nije dozvolio da u miru pojedemo siromašan partizanski obrok.

Kroz noć koja osvaja još uvijek odjekuju rafali naših zaštitnih dijelova. Odmičemo padinama Pivske planine desnom obalom Pive u pravcu Pivskog manastira, a za nama ostaju grobovi dragih nam drugova i dani teške borbe i gladovanja. Tužno je misliti na poginule drugove. A posebno kada se čovjek sjeti da su danas, juče... bili živi, marševali s nama u koloni, pjevali i radovali se životu i svakoj našoj pobjedi i pomišljali kako bi bilo lijepo da je život vječan. A sada ih više nema među nama. Položili su život za ideale slobode u ovom pustom i bezvodnom kraju daleko od svoje rodne kuće. Neka vam je slava, dragi drugovi, nećemo vas zaboraviti i ljuto ćemo vas osvjetiti.

U posljednjem jurišu pao je i komandant bataljona »Velebit« iz naše Treće brigade, drug Branko Maljković. Pored puta kojim prolazimo leži u samrtnom grču na nosilima obliven krvlju. Stojimo više njega i gledamo njegovo blijedo ispijeno lice koje su vidjeli najkrvaviji okršaji u Lici, Baniji, Kordunu i Bosni. Sada je to lice skamenjeno i mirno, skamenjeno u mržnji i pobjedi... Sahranjen je ispod vječno snježnog Durmitora daleko od svog zavičaja.

Dugo smo se spuštali, više puzili nego koračali, niz strmu i kamenitu obalu Pive. Negdje pred svanuće pregazili smo Pivu uzvodno od Pivskog manastira i istog dana oko podne našli se ponovo u Plužinama, gdje smo bili prije osam dana. Nakon kraćeg odmora pošli smo dalje. Put nas je vodio nizvodno kanjonom Pive u pravcu Mratinja krivudavom stazom usečenom u nemirnom stjenju visokih strmih planina. Umor, glad i žeđ učinili su nas apatičnim. Zamrla je pjesma, koračamo šutjeći. Iscrpljeni i premoreni u posljednjem boju protiv podmornog, bolje opremljenog i brojčano jačeg neprijatelja, gladni, nenaspavani, u dronjcima i vašljivi izgledamo kao aveti. Lice nam je patničko a oči zamračene i pune nekakve neizmjerne tuge koja nas pritiska. Ali uprkos tome, natčovječanskom voljom i nevidljivom snagom kolona grabi divljim kanjonom Pive ka svom konačnom odredištu.

Ponovo smo pregazili Pivu na jednom oplićalom mjestu i uputili se vrletnom, gotovo okomitom njenom desnom obalom uskim krivudavim

puteljkom ka Durmitoru - mjestu gdje smo prije dan i po vodili tešku borbu. Strane kanjona visoke preko 1000 metara dižu se od korita rijeke i liče na Termopile. Nailazimo na mrtva ljudska tijela. Po odjeći poznajemo da su partizani. Tijela crna, naduvana, počela trunuti, po njima gmižu crvi. Teškim psihičkim osjećanjem i snažnom voljom, koja nam je smisao postojanja, prolazimo pored njih mrtvih, a oni leže s obje strane puteljka kao da nam prave špalir. Neki leži na leđima, poneki pao ničice, a neki opet pručio se potrbuške s puškom u rukama kao da se nalazi u zasjedi. Na svakom koraku ista slika - mrtvi, mrtvi... Ni mi nismo imali vremena da ih dostojno sahranimo.

U prvi sumrak izašli smo nakon mnogih peripetija, na vrh kanjona. I ovdje vidimo leševe. Ima ih oko petnaestak. U jednoj udolici leže nedaleko jedan od drugoga četiri mrtva druga. Vjerovatno su se tu bili sklonili pa ih je tu i smrt pokosila. Pored njih velika levkasta jama od granate, što je znak da su od nje poginuli. Drugi, podalje od ovih, leži na leđima raširenih nogu i ruku s pogledom nekud u nebo kao da se želio oprostiti od sunca i svega onoga što je za života volio. Saznajemo da su iz XVI vojvođanske divizije koja je ovim putem prošla prije desetak dana. Nijemci su je tukli sa litice Vučeva, otuda preko Pive, i nanijeli joj gubitke.

Gledajući ovo čovek se nije mogao oteti pomisli da može sutra i sam ovako završiti život - nesahranjen istrunuti ili biti pojeđen od lešinara i divljih zvjeri. Pri svakoj takvoj pomisli čovjek se strese od grozote.

Prelazimo Taru

Zakonačili smo u jednoj uvali okruženoj gustom četinarskom šumom. Naložili smo vatru i grijah umorna mršava tijela i sušili obuću skvašenu u Pivi. Iako je avgust, noć je bila svježja pa je bilo prijatno sjeđeti kraj vatre. Duboka uvala štitila nas je od pogleda neprijatelja. Pošto je pretpostavljao da se nalazimo negdje na tom prostoru, cijelu noć je topovima nasumice tukao okolinu. Za jelo nismo imali ništa. Da bismo utolili glad, jedan drug je ispekao dva parčeta sirove goveđe kože koje je dobio prije mesec dana da od nje napravi opanke. Dugo smo žvakali i stiskali vilice da bismo omekšali i progutali »zalogaj«. Gutali smo sa velikim naporom i, začudo, nije nam se ništa dogodilo. To nam je bila »večera« poslije jutrošnjeg siromašnog doručka. Poslije odmora od nekoliko sati nastavili smo put prema Donjem Polju i rijeci Tari. Blaga i meka noć kao kadifa spustila se nad okolinom. Zvijezde blistaju na nebu kao dragulji. Daleko na horizontu, tamo preko Pive, naziru se Maglić, Volujak i Zelengora, čijim smo bespućima prošli prije nešto više od nedelju dana, odakle kao iz podzemlja dumbaraju topovi. Po umoru osjećamo da je dan blizu. San pritiska i nekakva mlitavost obuzima čitavo tijelo. Uzalud što se čovjek brani, što ga drug gura ispred sebe da ne gubi vezu, uzalud sve, tijelo se klati, glava pada na grudi a oči se sklapaju. Neispavanost je teža od gladi, pa čak i od drugih ratničkih teškoća. Na pravcu našeg kretanja sukobili smo se sa slabijim neprijatelj-

skim snagama, razbili ih i time je put ka Donjem Polju i Tari bio otvoren. U svanuće poluusnuli stigli smo na obalu Tare. Usput smo likvidirali i preostala manja uporišta neprijatelja, koji je pošto-poto nastojao da spriječi naše nastupanje prema Tari i dalje u Sandžak.

Dižu se jutarnje magle iz dolina i polagano penju prema planinskim visovima. Pred našim očima se ukazao duboki kanjon Tare niz koji treba sići, preći rijeku i uspeti se na njenu drugu obalu, na obronke planine Ljubišnje kuda nas je vodio put. Kao užarena kugla sunce se stidljivo pomalja iza bregova i svojim mekim zracima, kao nježna ruka materina, miluje našu umornu i pospanu kolonu.

Na čelu brigade je »Matićev« bataljon, a brigada je prethodnica divizije. Njen zadatak je da pređe Taru, razbije četničke zasjede na drugoj obali i osigura prelaz ostalim dijelovima divizije. Treća brigada je u zaštitnici i već vodi borbu s Nijemcima koji uporno nadiru s ciljem da onemoguće prelaz divizije u Sandžak i dalje u Srbiju.

Dugo smo išli uzvodno tražeći pogodno mjesto za prelaz. Ali što smo išli dalje rijeka je bila hirovitija i nepogodnija za prelaz. Najzad je odlučeno da Taru pregazimo na mjestu nedaleko od Varde. Nije se imalo vremena tražiti pogodnije mjesto jer nam je neprijatelj bio za petama. pa smo se morali što hitnije prebaciti na drugu obalu. Rijeka je ovde brza sa dosta podvodnih stijena, virova i kovitlaca pa ju je, s obzirom na našu fizičku spremnost, bilo riskantno prelaziti, ali drugog izbora nije bilo. Prvi su zagazili »Matićevci«. Držeći jedan drugoga za ruku napravili su živi »lanac« i tako korak po korak savladivali maticu koja ih je zanosila, kidala »lanac«, oni ga opet uspostavljali, spoticali se o podvodno kamenje, posrtali i srećno bez gubitaka prešli na drugu obalu. Dok čekamo na prelaz sedimo na obali i slušamo tajanstveno žuborenje rijeke i razgovaramo o borbama i teškoćama koje na ovom putu svakodnevno podnosimo. Nesnosna glad nas nagoni da razgovaramo ponajviše o jelu. Prošlo je dugo vremena kako se nije ljudski jelo. Zaboravili smo kada smo posljednji put okusili hljeb. Jedemo koru od drveća, mlad bukov list, travu ljutić i nekakvo korijenje koje ima ukus bijelog luka. Čuje se paljba na položaju Treće brigade, a s druge obale, suprotno od nas, odjekuju mitraljeski rafali. To »Matićevci« krče put razbijajući četničke zasjede. I ovoga puta našli su se domaći izdajnici da nam se ispriječe na putu vjerno služeći svojim gazdama. Još jednom su pokazali svoje izdajničko lice. Pokazali su da su bez ljudske časti i nacionalnog ponosa. Uprkos umoru, neispavanosti, gladi i kritičnoj situaciji u kojoj smo se nalazili, borci su pjevali i pjesma se razlijevala prostranom dolinom rijeke mešajući se s detonacijama granata i prascom mitraljeskih rafala i s tim jednoličnim brujanjem gubila se prema vrhovima Durmitora i Ljubišnje. Pjesma je bila toliko snažna i glasna da ju je komotno mogao i neprijatelj čuti.

»Aoj Liko, krvlju natopljena,
Uskoro ćeš biti osvećena«.

Odjekivali su sjetni jednostavni stihovi. Pjesma je u nama budila sjećanje na rodni kraj i pred našim očima iskrsnu vizija milih i dragih, rodne kuće i toplog napuštenog ognjišta.

Prelazimo Taru gazeći do pojasa. Borci se drže međusobno za ruke. Fizički slabiji uhvatili se konjima za repove, a oni najslabiji jašu na tovarnim konjima zajedno sa stvarima. Neprijateljske granate padaju i eksplodiraju nedaleko od kolone, a poneka padne u rijeku i stupovi vode dižu se uvis kao gejzir. Sa teškom mukom savladujemo maticu i polako se približavamo drugoj obali, obali spasa. Odmah od korita rijeke, gotovo okomito, počinjala je visoka strana planine Ljubišnje, divlja i teško prohodna. Topovska zrna su padala sve bliže mjestu prelaza i po tome ocjenjujemo da su Nijemci izbili na vrh kanjona Tare i ugrožavaju nam prelaz. Napadaju žestoko na 3. brigadu koja izuzetnim naporima i rijetko viđenom hrabrošću svojih boraca odbija napade. Mitraljeski rafali »šišaju« iznad naših glava, dolina tužno odjekuje od eksplozija, a nebom kao svojim lete saveznički avioni. Gdje su bili, nad kojim gradovima, nad kojim objektima, nad čijim ljetom? Zna se, bili su na sejanju smrti po našem zajedničkom neprijatelju. Buka stotine avionskih motora, eksplozije granata, štekatanje mitraljeza, larma i vika boraca, zveket oružja i ostale opreme stvaralo je toliku stravu da se čovjeku činilo kao da su na njega navalile adske sile.

Najzad   odmor

S krajnjim naporom smo savladali put od korita reke do visoravni Ljubišnje i u prvi sumrak, praćeni jakom kišom, stigli smo na mjesto počinka. Na ovom putu izgubili smo najstarijeg borca u bataljonu, drugu Nikolu Krbu. Iscrpljen i zanemogućao omakao se sa puteljka i niz stminu se odvajao prema rijeci. Svi pokušaji da ga pronađemo nisu uspjeli. Razgrnuli smo plastove sijena, legli bez večere i odmah zaspali dubokim snom. Probudili smo se u neko doba dana sjutradan. Sunce je bilo visoko iskočilo kada se logor počeo buditi. Polako se budio i sve je jači bivao žagor ljudi, njihov smijeh i pjesma. Dobar san, odmor i topao obrok značili su za nas pravo fizičko i duševno okrepljenje. Borci su živnuli, lica se razvedrila, oči su postale veselije, a život je opet postao mio i drag i već se pomišlja na sjutra, na prekosjutra, na budućnost. .. Odmorni, naspavani i siti, u grupicama ležeći, časkaju ispod stabla drveća, koja su ih svojim gustim krošnjama branila od avgustovske pripeke.

Svuda naokolo, po čitavoj visoravni, čuje se pjesma i veselo dovikivanje boraca. Kao da se bataljoni nadmeću čiji će borci bolje zapjevati. U »Ognjenovu« okupili su se poznati pevači: Mile Cvetičanin. Vajo Priča, Geco Herkalović, Nikolica Knežević i drugi, i iz njihovih grla planinom odjekuje jednostavna zavičajna pesma.

»Aoj Liko, pokrajino mala,
Sve si svoje za slobodu dala«.

Bio je to topli i borbeni pozdrav vjernih sinova svome zavičaju s obala valovite i daleke Tare. Tim stihovima izražavali su ponos što pripadaju lom legendarnom kršu, koji je oduvijek u svojim njedrima odgajao sinove vjerne slobodi i ljudskom ponosu. Slušajući ih, bilo je lakše podnositi i umor i glad i žeđ i sve druge nevolje surovog partizan-

skog života, i on je sam postajao nekako lakši i podnošljiviji. I zaista, onaj ko u tako pustom i sivom kraju pjeva od srca i punim glasom o slobodi i svom zavičaju, taj vjeruje da će jednoga dana u njega i stići i da ga na kraju svih bitaka, iza posljednjeg pucnja i dima čeka sloboda i bolji život. S pritajenom tugom u srcu slušali smo pjesmu i pogledali put plavog horizonta, tamo daleko, daleko iza kršnih gora, sjećali se djetinjstva i oživljavali uspomene naše kratke bezbrižne mladosti. S druge strane bivaka dopire poznata partizanska pjesma »Partizan sam tim se dičim«, razliježe se okolinom i gubi prema vrhovima Ljubišnje.

Brzo je prošao dan na odmoru i skoro je neprimetno palo veće. Pojavio se velik, pun mjesec, srebrnasto sjajan. Njegova hladna svjetlost probija se kroz granje drveća pod kojima smo predanih i razliva se po ljudima i razgrnutom ugaženom sijenu i daje svemu oko nas svečan izgled. Sa Ljubišnje pirka povjetarac i tiho šumi u krošnjama drveća. Ponekad se preko nas prelije svježja struja zraka izvučena ispod hladovitih sjenki stoljetnih šuma.

Spremamo se za pokret. Konji se toware, pakuju stvari, pritežu opasaci, prikuplja municija i ostala oprema. Nad nama nisko nebo osuto zvijezdama.

Postrojeni bataljoni ogledali su se na mjesečevom sjaju. Poslije komande »pokret« zmijolika kolona, praćena nestašnom igrom planinskog vjetrića i pjesmom »Po šumama i gorama naše zemlje ponosne« snažno zakorači napred.

Preko poluoslobodenog Sandžaka nastavili smo put u Srbiju.

Neuništiva radio-stanica

MILAN L. BASIC

Na putu za Srbiju, naša mala radio-grupa imala je posebnih doživljaja i problema.

Počelo je na rijeci Vrbasu. Vrijeme - kraj jula 1944. godine. Na mjestu našeg prelaza rijeka je bila gazna za pješake i konje, ali su obale strme i skoro neprolazne. Pravi kanjon. Naš konj sa radio-stanicom se spotakao i pao, tumbajući se više puta do same reke. Prodan (moj pomoćnik i konjovodac) i ja pokušavali smo da pomognemo konju i da spriječimo oštećenje radio-stanice. Međutim, u tome nismo uspjeli, nego smo i sami bili pošteno ugruvani i dobili dosta udaraca. Konj je bio jako povrijeđen i nesposoban za dalje kretanje i nošenje tovara. Dobili smo drugog konja, pretovarili radio-stanicu i nastavili pokret.

Da li je radio-stanica poslije takvog tumbanja i udaranja ostala ispravna, nismo znali sve dok nismo stigli na mjesto gdje smo to mogli proveriti. Mučilo me je pitanje šta se može uraditi ako je radio-stanica u kvaru. Odgovora tada nisam mogao naći i zato je neizvjesnost bila veća i teža. Stručnog znanja ni alata za opravku nisam imao, a ni u diviziji nije bilo tehničara, radionice niti rezervne radio-stanice. Kada sam, po zaustavljanju Štaba brigade, uključio radio-stanicu i provjerio izboj u anteni, radio-stanica je, na moju veliku radost, radila isto kao i prije nezgode. Meni se tog momenta učinilo da radi još i bolje. To sam glasno i rekao pa su se svi prisutni borci još glasnije nasmejali. U Štabu brigade su odahnuli kad sam ih izvijestio da je radio-stanica ispravna.

Ovaj događaj nam je poslužio kao pouka za buduće slične situacije. Više nismo rizikovali da se radio-stanica ošteti. Svugdje, gdje je prijetila i najmanja opasnost mi smo je rastovarivali, prenosili je na rukama i na leđima, a zatim ponovo tovarili na konja.

Nekoliko dana kasnije prolazili smo kroz jedno selo u centralnoj Bosni, u kojem nije bilo ni žive duše. Odjednom je po nama pripucalo iz zasjeda. Naše jedinice za obezbjeđenje odmah su reagovala, a mi smo se sklonili iza jedne kuće. Međutim, tu nas je »pronašla« jedna minobacačka granata, od koje je ranjeno nekoliko drugova. Radio-stanica je bila probušena na nekoliko mesta a i naš konj ranjen. Zaštićeni konjem, svi troje (Lili, Prodan i ja) ostali smo nepovređeni. Za ranjenike iz čete pobrinule su se bolničarke, konja smo zamijenili, ali nas je opet mučilo pitanje šta je sa radio-stanicom. Na našu sreću, ona je i ovoga puta ostala ispravna. Cim smo ugrabili prvu mogućnost, otvorili smo je i uspostavili da geleri nisu oštetili nijedan radni elemenat.

U dvije minute - pedeset mrtvih

MILAN PAVICIC

Sto nas godine više pritišću sjećanja postaju sve blijeda i nesigurnija i tko zna po koji put požalimo što nam je olovka bila teža od pušaka, te nismo zapisali barem najupečatljivije događaje što smo ih doživjeli tokom narodnooslobodilačke borbe. U tim okolnostima pravo je osvježanje dočepati se originalnog dokumenta, posebno onoga s vlastitim potpisom.

Preda mnom je, tako, operativni izvještaj Štaba 1. bataljona »Stojan Matić« od 24. VII 1944. g., što se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu pod br. 2-875-801, a govori o borbi bataljona prethodnog dana. Čitam, i na svakom retku vraćam se 43 godine unatrag. Bude se sjećanja, vidim pisaću mašinu na koljenima bataljonskog pisara Mladena Bogunovića, mladog još golobradog dječaka, poletnog bistrog i otvorenog, koji se nije ustručavao popraviti formulaciju u diktatu komandanta ili komesara, na što bi Palija, podržavajući njegovu misaonu smjelost, obično dodao: »Tako, braco moj, baš tako napiši«. Na tekstu ovoga izvještaja ni Palija ni Mladen nisu imali vremena misliti o formulaciji, pa je Mladen, izvlačeći papir iz mašine, sa osmjehom rekao: »Važno je da smo mi njih pokosili, a interpunkciju neka razmještaju u Stabu brigade«.

»Matićevci« su zaista prorešetali neprijateljsku kolonu od oko 200 ustaša, milicije, Nijemaca, a kako se kaže u izvještaju, bilo je i legionara. Bilo je to 23. jula 1944. svega četiri dana nakon teške borbe podno Cincar-planine, kada je »Matićev« bataljon odolijevao višestruko nadmoćnijem neprijatelju i zbog toga bio pohvaljen od Štaba Seste divizije. Noć prije, 22/23. jula, prešli smo rijeku Vrbas. Tek što je odjutrilo, neprijateljski avion izbacio je iz stroja nekoliko boraca Udarnog, 4. bataljona. Biii smo otkriveni, odmora nema, morali smo krenuti naprijed. Udarni bataljon, prethodnica brigade, naišao je na neprijatelja i, opterećen ranjenicima, prihvatio borbu u nepovoljnim uvjetima. »Matićev« bataljon bio je u zaštitnici brigade. Dok je Udarni vodio borbu, skrenuli smo sa pravca u šumu u namjeri da neprimjetno zaobiđemo neprijatelja i da time pomognemo izvlačenje 4. bataljona. U tome smo i uspjeli. U operativnom izvještaju (dokumentu) to se ovako opisuje:

»Sa dvjema četama zaposjeli smo šumu (ivicu šume) zapadno i jugozapadno od sela Meliči. Neprijatelj je sigurno primijetio naš ulazak u šumu, ali je vjerojatno mislio da naše snage odstupaju, pa se spuštao u četiri kolone grupno niz zapadne padine kote 1.155; išao je neoprez-

no, kao da nas i nema u šumi; mi smo ga postuli na odstojanje od 250 metara, otvorili jedinstvenu vatru iz automatskih oruđa, i neprijatelj je bio potučen, tako da su se samo složile gomile; juriš nismo vršili s obzirom što smo očekivali izvlačenje IV bataljona, a osim toga neprijatelj je snažnom vatrom štitio mrtve i ranjene... «.

Eto, takvi su kratki i »suhi« operativni izvještaji. Ne vidi se atmosfera, ona živost inače umornih boraca kada su na zelenoj poljani pratili nesmotrene neprijateljske vojnike. Svaki borac imao je svoj plan uništenja kolone, koji bi rado predložio komandantu Paliji. Palija je, međutim, dobro smislio: čete je povukao dublje u šumu, a puškomitraljescima zaposjeo ivicu šume. Na njegovu komandu »pali«, otvorena je uraganska vatra kakvu ni ratničko uho dotad nije čulo. Za nepune dvije minute palo je sve što se našlo u mlazu rafala.

Nakon opisa borbe, Palija me priupita: »Komesaru, braco, što misliš koliko je neprijatelj imao gubitaka?« U mislima počnem procjenjivati, pa ću »mudro«, neodređeno: »Ne bismo smjeli pretjerati, a opet, ovoliko gomilu oborenih nisam vidio u protekle tri ratne godine«. Palija na to izdiktira: 50 mrtvih, broj ranjenih nije nam poznat. Komandir 3. čete Dane Prtina (poginuo u borbi za oslobođenje Valjeva) potvrdio je procjenu komandanta bataljona. A nedavno mi je Jovo Cučak, ppukovnik u mirovini, ispričao kako je poslije rata posjetio selo Vitovlje i kako su mu mještani pričali da su Ličani tu kod Melića do nogu potukli ustaše i Nijemce.

Jovo **Cučak** imao je zaista **jak** motiv **da** posjeti Vitovlje i Meliće. On **je u** toj borbi **teže** ranjen, **pa** je morao biti upućen **u** bolnicu **u** Šipragama kod Kotor-Varoša, i tako se rastati od »Matićevaca«, Druge brigade i **Seste** proleterske divizije »Nikola Tesla«. U izvještaju smo za Jovu napisali: »Borac III **ćete** ovog bataljona. puškomitraljezac **drug** Jovo **Cučak** vrlo se **je** dobro pokazao **u** borbi i - što naročito pokazuje sliku pravog borca, iako mu je ruka bila prebijena - pokazivao je veselost i prisebnost, kao i izdržljivost u putu. što je oduševilo sve ostale borce; također se pokazao u prošlim akcijama kao vrlo dobar borac i hrabar, pa ga predlažemo za pohvalu«.

Međutim, gdje veselja, tu i bola ima. Bataljon je, naime, zadržavao neprijatelja sve do sumraka, dok se nije potpuno izvukao 4. bataljon. U suton je naišao neprijateljski avion, bombardirao naše položaje, lakše ranio dva druga, a delegat voda Sava Opačić nestao je u prahu avionske bombe. Kako se sjeća Milan Vojvodić Mišo. Sava je bio jedan od četvoro braće što su dali život u NOB. Bol je bila utoliko teža!

Ne mogu završiti ovaj članak da ne iskažem svoju veliku ljubav za »Matićev« bataljon. Potekao sam iz Prve brigade, iz bataljona »Božidar Adžija«, a u »Matiću« sam proveo ne više od godinu dana. Ali, to je bilo dovoljno da se i sada postrojavam u 1. bataljon i Drugu brigadu. Nije to samo zbog ratne slave bataljona, koji je, prema pisanju Marka Sašića, vodio 167 borbi kao cjelina, dok su gotovo neizbrojive akcije što su ih vodile čete, vodovi, desetine i udarne grupe. Više od toga u sjećanju ostaje neizbrisivo drugarstvo, takmičarski duh, sloga među starješinama, a nadasve fizička i duhovna izdržljivost, u stalno vedrom duhu, s pjesmom i vjerom u pobjedu!

Određivanje položaja po karti

U predvečerje 27. jula 1944. godine izbili smo na zapadnu ivicu klisure u dolini rijeke Bosne. Trebalo je forsirati rijeku pa smo tu ostali i čitav slijedeći dan čekajući i ostale jedinice.

Tu su pred sumrak stigli i ostali komandanti bataljona i samostalnih jedinica radi prijema zadatka i rasporeda za konačenje. Komandant brigade Dragan Rakić je držao u ruci kartu od 1 : 200.000 i na njoj svakom komandantu ponaosob, sa tri sastavljena prsta svoje snažne ruke, pokazivao borbeni raspored. Kada je došao red na komandira baterije Pjevača, Dragan mu se po običaju obratio. »Junače, ti ćeš ovdje plasirati svoju artiljeriju, pokazujući to na karti«. »E, moj druže komandante, ako ja odem tamo gdje vi pokazaste, cijela Šesta divizija me neće naći tri dana, jer gdje poklope Vaši prsti ima dovoljno prostora za brigadu a ne za moja jadna dva topića«.

Spas u bratovom zagrljaju

PETAR N. HINIĆ

U selu Debelo Brdo pored brojnih ličkih porodica živjela je i porodica Mane Hinića od pet sinova i dvije kćeri. Mane je bio napredan čovjek. U njegovoj kući su često vođeni politički razgovori komunista i naprednih ljudi i pripremane akcije u kojima je on bio svestrano angažovan: izbori, oduzimanje popu crkvene zemlje, zborovi Seljačkog kola itd. Sve je ovo ostavilo duboke tragove na njegovu djecu, među njima i na četvrtog sina Dušana.

Dušan je rođen 1928. godine, i kao mnogi dječaci iz Like, u dvanaestoj godini otišao je na zanat u Zemun, 1940. godine. Segrtao je u trgovini. Tek se malo snašao, a dođe surovo vrijeme rata i okupacije. Za povratak kući, u ustaški pakao, nije imao nikakve šanse. Povezujući se sa ilegalcima nastavio je izučavanje zanata u fašističkom njemačko-ustaškom brlogu, uz svakodnevnu opasnost da bude otkriven i likvidiran. Učestvovao je u opasnim akcijama zemunskih ilegalaca, i kada je zapretila opasnost da bude otkriven i uhapšen, sa nepunih 15 godina odlazi u jedinice sremskih partizana.

Ratni put petnaestogodišnjaka u vojvođanskim jedinicama bio je veoma težak. Borbe u Sremu, prelazak preko Save, borbe na Majevici i teško ranjavanje u glavu. Tada se taj put trenutno prekida ostavljanjem u jednoj zemunici na Romaniji.

Susret sa njim ostao mi je u doživotnoj uspomeni, jer se takvi susreti rijetko događaju. Sesta proleterska divizija u ljeto 1944. godine pod svakodnevnom borbom probijala se za Srbiju. Na prostoru Romanije imali smo kraći zastanak. Stevo Derić, desetar, vraćao se sa zadatka, sa nekoliko drugova, među kojima je bio i jedan zamotane glave, ranjen. Nismo stigli ni da pitamo ko je to ranjen, jer nas je Stevo preduhitrio obraćajući se meni: »Pepa, evo ti jednog komšije iz Debelog Brda, kaže da je Hinić. Našli smo ga u zemunici gdje su ga ostavile vojvođanske jedinice. Više mjeseci ga je skrivao i pazio jedan seljak, kazao nam da više ne smije, boji se da će ranjenik umrijeti, ili da će ga pronaći neprijatelj pa i njemu ode glava i porodica«. Nisam ga prepoznao pa sam upitao čiji je od Hinića. Kada je rekao da je Majsanov, bilo mi je jasno da je to Dušan. Dok smo se brinuli da okrijepimo iznemoglog druga pored nas je prolazio 4. bataljon, u kome je njegov rođeni brat Jovo bio zamjenik komesara. Poslali smo jednog druga da mu kaže da malo navrati do nas, pripremajući veliko iznenađenje i za njih dvojicu i za nas,

koje je interesovalo da li će se prepoznati braća »Cuj, bogati, da te upoznam sa jednim drugom, našli su ga ranjena«, obratio sam se Jovi, kaže da je od nas, a ja ga ne poznajem«, namjerno ime nijednog nisam spomenuo. Posmatrali smo njihov susret. Pošli su jedan ka drugom, ispružili ruke da se rukuju, ali gle, istovremeno ih raširiše, zagrliše se i počеше ljubiti. Braća su se prepoznala. Jovo nije mogao ni u snu sanjati da bi tu mogao sresti teško ranjenog brata, a i Dušan ni po čemu slutiti da će mu tu na Romaniji u bratovom zagrljaju biti spas. Ova dvojica već prekaljenih ratnika, zaplakaše, a i nama koji smo to posmatrali otešla se po neka suza radosnica. Od tog momenta Dušan je postao borac Druge proleterske brigade. Brigu o njemu preuzeo je Jovo, nije ga otpremio ni u brigadnu ni u divizijsku ambulantu, već ga je ostavio u sastavu 4. bataljona.

Nalazili smo se pod stalnom borbom, svaki ranjenik ili iznemogli borac koji bi zaostao iza nas bio je likvidiran od Nijemaca, ustaša, četnika ili muslimanske milicije. Sve su to bili neprijatelji koji su kao st-rvinari ubijali naše ranjenike. Jovo se nekoliko puta našao u teškoj dilemi: ostaviti teško ranjenog brata u nekoj zemunici, značilo bi ostaviti ga da bude mučen i ubijen. Dolazila mu je i najcrnja misao: »Prekrati mu muke i život. Ne, izdržaćemo«, tješio ga je hrabri komandant bataljona Milan Drakulić. I, na sreću, svi su izdržali. Dušan se dosta brzo oporavljao, da bi već u Valjevu učestvovao u borbama. Kasnije je postao oficir JNA. Ipak je spas bio u bratovom zagrljaju. Dušan je bio šesti učesnik NOR-a a četvrti oficir iz brojne porodice Mane Hinića.

Prelazak rijeke Bosne

MILAN L. BASIC

Prelazak preko rijeke Bosne donio nam je više teškoća i problema nego što smo očekivali. Bilo je to početkom avgusta 1944. godine. Prethodnog dana je padala kiša pa je prilaz rijeci bio blatnjav i klizav. Rijeka je na mestu prelaza bila duboka oko 1,5 m a na sredini ogroman kamen iza koga se formirala jaka struja, izuzetno brza. Preko rijeke je bio zategnut konopac za pridržavanje. Prodan, moj pomoćnik - konjovodac, bio se mnogo uplašio rijeke jer nije znao plivati. Uzeo sam od Prodana ular i poveo konja, a njemu rekao da se drži za zategnuti konopac i za rep konja. Upravo kada smo bili na sredini rijeke gdje je najdublje konja je ponijela matica i nabacila ga na onaj veliki kamen. Ne ispuštajući ular i uz pomoć grupe boraca uspio sam zadržati konja, osloboditi ga vodene struje i izvući na drugu obalu. Prodana je otrgla bujica, ali srećom i njega su drugovi brzo spasili. Mi nismo odmah uočili da nam je prilikom udara u stijenu povrijeđen konj. Dok smo rastovarali radio-stanicu, iscijedili čebad i ponovo sve doveli u red, jedinice brigade su već bile prošle. Krenuli smo za posljednjim bataljonom, ali se ubrzo pokazalo da ne možemo pratiti kretanje kolone, jer je konj bio na izmaku snage. Zato smo kolonom nekoliko puta poslali obavijest: »Radio-stanica ne može dalje, traži se drugi konj«. Pokušao sam, kao i ranije u sličnoj situaciji, da na taj način obavjestim načelnika Štaba brigade, druga Ljubomira Medića Brzicu, da mi obezbjedi drugog konja, ali sam ovoga puta ostao bez odgovora.

Zaostali smo za brigadom sami i bez zaštitne jedinice, ali ipak u prisustvu boraca jedne vojvođanske brigade. Dan se sve više bližio kraju, a mi još više zaostajali za našom brigadom. Predveče smo stigli u jedno selo puno partizanskih jedinica. U prvi mah mislili smo da je tu i naša brigada, ali smo se odmah i razuvjerali. Bili su to opet Vojvođani. Potražili smo štab te jedinice i ja sam se javio načelniku štaba i dobio obavještenje gdje se nalazi naša brigada, ali mi je savjetovano da ne idemo bez zaštite jer u međuprostoru ima četnika. Obezbjeđeni su nam obroci tople hrane, jer smo bili jako iscrpljeni i izgladnjeli.

U sastavu naše brigade bili smo već sutradan ujutro. Kada smo se ponovo sreli sa drugom Brzicom, odao nam je priznanje za snalažljivost, i dao obećanje da nas više nikada neće ostaviti same. To obećanje je i održao.

Vučarska pjesma ispod Romanije

DANE M. KOVAC

Prevalilo je podne kada smo stigli u Podromaniju. Kolona se zaustavila i duže se zadržala na zastanku. Pokušavali smo saznati zašto ne nastavljamo pokret, ali tek kada smo primjetili kuvare sa dvije zaklane ovce na ražnju, sve je bilo jasno. Rastrčali smo se da nakupimo drva, naložimo vatru, a zatim se razbaškarili i željno očekivali slatke zalogaje. Ali, ne lezi vraže, napadoše nas četnici. Brzo smo ih rastjerali, goneći ih u zanosu borbe. Pečenice su ostale u dalekoj pozadini. Umorni i gladni, sa mnogo gnjeva smo proklinjali četnike i pokušavali da zaboravimo na pečenu bravetinu, sve dok iz daljine do nas nije doprla pjesma. To su bili Dane Mileusnić Dakan i Jovo **Cubrić** koji su nosili na ražnjevima svaki po jednu pečenu ovcu, pjevajući ličku vučarsku pjesmu: »Domaćine od kuće, evo vuka kod kuće, podajte mu slanine da ne slazi sa planine. Podajte mu vasa da ne kolje pasa. Život dajemo, a ovce ne damo«. Iako bez hleba, bio je to ručak i večera.

Tragovi smrti

JOVO HINIĆ

Bio je avgust, sunčan i topao dan kada smo stigli na prostrane livade Zelengore. Bile su to Lučke kolibe. Kretali smo se teško, mlitavo i pomalo bezvoljno. Najednom sam video da se borci oko nečeg okupljaju. Prišao sam i video čovjeka kako leži na nosilima pokriven ćebetom. Upitao sam ko je i iz koje je jedinice jer je neko rekao da nije naš. »Kako nije naš?« upitah. »Naš je, ali iz neke jedinice koja se ovdje borila u petoj ofanzivi« - rekoše. I zaista, na nosilima, pokriven ćebetom, bio je ljudski skelet, nedirnut ljudskom rukom niti od divljih zvjeri. Iako je od stradanja na Sutjesci bilo prošlo nešto više od godinu dana, ovuda vjerovatno prije nas ljudska noga nije kročila.

Prizor je bio tužan i opominjajući. Nalazimo se na istim stazama kojima su se probijale naše jedinice sa nekoliko hiljada ranjenika u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Melanholija koju nosimo sa sobom poslije 25 dana marša, od Glamoča do Lučkih koliba i Ljubinog groba, opterećeni velikim brojem ranjenika i iznemoglih, uklapa se u ambijent Sutjeske. Svuda tragovi smrti. Ispred nas je rijeka Sutjeska, i vjerujemo da ju je neprijatelj zaposjeo i napravio nam po ko zna koji put zamku.

Udarni 4. bataljon naše brigade je u prethodnici **Seste** proleterske divizije. Krećemo od Lučkih koliba ka Tjentištu istim stazama kojima su se kretale naše jedinice u proboju preko Sutjeske u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Zastajemo i gledamo okolo, zaobilazimo na stazi ljudske kosture i opet nailazimo na stravične prizore. Pored staze uz bukvu sjedi kostur čoveka. Tu je čovjek vjerovatno sjeo dok je bio živ, tu je umro ili su ga zlikovci ranjenog ili tifusara ubili. Provjeravamo i na jednom kosturu utvrđujemo da mu je metkom probijena lobanja. I tako prizori sve stravičniji.

Približavamo se Tjentištu i Sutjesci. Tu treba da je predemo u kanjonu između Volujaka i Maglića. Na putu ponovo tragovi strave i užasa. Sada već nailazimo na gomile leševa i ljudskih kostura, vjerovatno tifusara i ranjenika, na kojima se jasno vide rupe na lobanjama. I Nijemci su ostavljali svoje mrtve i ranjene na bojnom poprištu, pa često nailazimo na ostatke njihove opreme, probijene šljemove, oštećeno i polomljeno oružje itd.

Udarni bataljon kao prethodnica brigade postupno se i oprezno približavao Tjentištu i Sutjesci. Prije toga je prema rijeci upućena izvi-

đačka patrola, koju je vodio zamjenik komandira 1. čete Nikola Popović, da bi izvidila da li je neprijatelj posjeo rijeku. Od patrole dugo nije bilo glasa pa nas je to zabrinjavalo. Kasnije smo saznali da patrola nije ozbiljno shvatila zadatak i da je došavši na padine Košura u nekoj baraci zatekla neopreznu grupu četnika koji su se tu baškarili i častili medom. Zarobili su ih, vezali i povelili natrag preko Sutjeske prema bataljonu. Interesantno je da u vrijeme kad ju je patrola prelazila rijeka bila zaposjednuta za odbranu od Nijemaca na levoj i desnoj obali. Vjerovatno kada je naša patrola prelazila na suprotnu stranu rijeke Nijemci je nisu spazili, već su na nju otvorili vatru kada se vraćala. Iako iznenađena, patrola je ipak izbjegla gubitke, ali su joj četnici pobjegli. Dvoumljenja nije bilo. Sutjeska je bila zaposjednuta brojnim njemačkim snagama.

Čekajući izvještaj patrole borci su prilegli na stazu koja je vodila ka Tjentištu. Staza i prostor oko nje bili su obrasli velikom travom. Neznajući šta se nalazi u travi mnogi od nas nisu vidjeli da se spuštaju pored ljudskih kostura i lobanja. Kada smo ustali i krenuli u napad na neprijatelja na rijeci sjećam se glasnih razmišljanja »Mogla bi se ponoviti Sutjeska«, ili »Ovdje je negdje pao i Sava Kovačević, ovo su ostaci njegovih boraca«.

Četvrti bataljon je krenuo u silovit napad pod mitraljeskom vatrom neprijatelja. Juriš je odbijen. Ponovo smo pokušali i opet nijesmo uspjeli. Sa suprotne strane rijeke tukla nas je ubitačna vatra pješadijskog naoružanja i vatra minobacača. Istovremeno je u rejonu Tjentišta na desnoj i lijevoj obali rijeke trebalo savladati dobro organizovanu odbranu. Odbrambeni položaj Nijemaca dominirao je na ulazu u kanjon Sutjeske. Mi smo se postupno ali mučno spuštali sve niže, a oni su nas tukli kao na pozornici. Bili smo prinuđeni da zastanemo. Zalegli smo i neprijatelj nas je prikovao za zemlju.

U streljačkom stroju Udarnog bataljona našli su se komandant brigade Dragan Rakić i komesar Branko Damjanović. Nešto kasnije stigao je i komandant Seste divizije Đoko Jovanić. Pojavila se sumnja da se tuda nećemo moći probiti, ali pojavu komandanta divizije u streljačkom stroju svi smo doživjeli kao znak da kolebanja ne smije biti, da se na Sutjesci mora slomiti odbrana njemačkih snaga i otvoriti prolaz glavnini snaga Seste divizije i obezbijediti njeno kretanje dalje ka Sandžaku i Srbiji. Tako je i bilo. Komandant divizije je kategorički naredio da neprijatelja moramo razbiti i dodao: »Čujete li onu vatru pozadi? To neprijatelj tuče glavninu divizije i njenu bolnicu«. Naređenje komandantu brigade Rakiću, pored nas prisutnih iz štaba 4. bataljona čuli su i pojedini borci i onda se naređenje komandanta divizije lančano prenijelo kroz borbenu kolonu bataljona.

Mada umorni, gladni, neispavani i opterećeni prizorima sa staze stradanja drugova saboraca iz pete ofanzive, dobili smo neobjašnjivu snagu i krenuli u treći po redu juriš. Toga puta Nijemci nas nisu mogli zadržati, njihova odbrana je popustila, povukli su se sa dijela fronta gdje smo mi napadali, ali ne i sa padina Košura, odakle su i dalje tukli naše jedinice koje su prelazile rijeku. Udarni bataljon, u prethodnici.

nezadrživo se ustremio prema padinama Košura, potisnuo neprijatelja dalje od rijeke i time proširio front proboja, a onda je glavnina Druge brigade i dijelovi glavnine **Seste** divizije u rejonu Tjentišta počeli prelaziti Sutjesku.

Iza nas su ostale još neistruljele kosti boraca iz pete ofanzive, Prve ili Druge dalmatinske, Četvrte crnogorske, Druge srpske ili **Seste** istočnobosanske brigade, i poneko mrtvo tijelo ličkog proletera, koje nismo mogli izvući ispod njemačkih kuršuma i poneka humka onih koje smo uspjeli sahraniti.

Sjećam se da je poslije našeg proboja na Sutjesci, jedan mladić, borac 4. bataljona krenuo padinama Košura idući prema Nijemcima. Zvali smo ga i upozoravah da ne ide dalje, da se vrati jer će ga Nijemac skrivati u grmu ubiti. Da li je halucionirao od gladi ili je mislio da ide ka svojim ili nas pak nije čuo - nije mi poznato. Znam da nije zastajao niti se okretao prema nama. Produžio je ka grmu u kome je bio njemački vojnik. Zlikovac ga je sačekao i kao bespomoćno biće ubio. Njemu, borcu zaboravljenog imena, Dacini Majstoroviću, i Đukanu Dozetu, zamjeniku komesara čete, čije je mrtvo tijelo odnijela brza Sutjeska, posvećujem ove redove.

Poginuo je veliki junak Dacina*

BRANKO DAMJANOVIĆ

Toga sumornog jutra, kada se tanki veo magle dizao iznad dubokog kanjona Sutjeske i zaklanjao tople jutarnje zrake, našli smo se u davno spaljenom i potpuno uništenom selu Tjentištu. Kolona se budila iz svoga uobičajenog kratkog noćnog spavanja, kada se spava umoran i gladan, na putu, u travi, na kamenu, jednom riječi gdje god to bilo, i kada čovjek ne gleda gdje će i na što leći. Budila se i gundajući kretala putem kojim je i došla...

Dolje ispod nas hučala je divlja Sutjeska, rijeka malo poznata geografima, ali nama partizanima dobro poznata po patnjama i mukama, po stradanjima, nepokopanim leševima - po velikim i sitnim pobjedama izvojevanim na njenim obalama.

Tamo preko rijeke uzdizale su se litice Volujaka i Maglića, veličanstvene i neprohodne. Iza nas bila je poznata Zelengora. Sve je to bilo tmurno, sve ti je govorilo, i ono jutarnje veselo sunce, i onaj veo magle koji ga je sakrivao i one strahovite litice Maglića i Volujaka, sve je to opominjalo: »Junaci, bitka je pred vama, ovuda se bez krvi ne prolazi...«.

Kolona se polako vraćala, tmurna i nezadovoljna. Nije nam se išlo natrag, jer smo znali da drugog puta nema, da se preko litica ne može prenijeti nekoliko stotina teških ranjenika, da ne mogu preći ni oni koji se računaju kao zdravi.

Situacija je teška. Saopćavamo to Stabu divizije. Odluka se brzo donosi, jer se tako i mora donijeti, jer samo sat marša iza nas nastupa hiljadu i dvjesto Nijemaca. Minute odlučuju. »Vaša Druga brigada ima probiti обруч na Sutjesci i osigurati prijelaz ostalih jedinica«, glasila je zapovijed. Kratko i jasno. Zapovijed bez jedne riječi objašnjavanja, zapovijed koja se izdaje samo u takvoj situaciji.

Kolona je ponovo krenula natrag. Cijela ona, sa čela na začelje zna šta se zbiva, cijela ona osjeća što je odredio njen komandant. Bez riječi se pregleda oružje, niže municija u okvire, skidaju bombe sa opasaća, pregledaju »šarci«. Sad se ta kolona, još uvijek ćutljiva, dijeli u četiri kolone, da bi kroz pola sata progovorila kroz cijevi svojih mitraljeza i prasak ručnih bombi.

I u tom zanosnom jurišu učestvuje i on, nekada veselo i bezazleno seosko momče, visoki, suvonjavi Dacina Majstorović - sada politički

li zbornika Sesia proleTERSka divizija.

delegat u Udarnom bataljonu. Možda mu je ovo stoti, a možda i tristoti juriš...

Jest, nadaleko je poznat junak, majstor svog oružja i heroj Dacina. Upitaj svakog ličkog partizana koji se borio u Kordunu, Baniji, Lici, Gračacu, Gospiću i u Bosni: »Poznajesh li Dacinu?«, on će ti odgovoriti: »Kako ga ne bih poznao, bio je bombaš u svim borbama«.

Znao je Dacina da se vješto bori, znao je kako se najlakše može zarobiti puškomitraljez. Znao je dosta. A kada ga u razgovoru upitaš: »Koje ti se oružje najviše dopada?«, ćutke bi izvukao »kragujevku« i dodao: »Ovo je najbolje oružje, ovoga se neprijatelj najviše plaši«.

Zadojen velikom mržnjom prema onome koji je zapalio njegovo selo, prema onome koji je klao njegov narod, prema onome koji je izdao svoju zemlju, znao je i da mrzi, a znao je i da se sveti. Zadojen tom plemenitom mržnjom pobio je svojim mitraljezom, a poslije »šarcem«, stotine fašista, oteo desetak mitraljeza, spasio mnoge teške situacije i odužio se svojoj napaćenoj zemlji.

A kada je izvršen desant na Vrhovni štab u Drvaru, Dacina je ležao u bolnici na Jandrinom Podu. Brzo je shvatio situaciju i odlučio, iako bolestan, da se bez njega ne završi ta čuvena historijska bitka. Skočio je iz bolnice i brzo se našao u Drvaru na mjestu gdje je bila bitka najljuća - tamo pred Titovom pećinom. I kada se završila borba, došao je među drugove i donio novi »šarac«, sa kojim se više nije htio rastati, ponosan da ga je baš svojom rukom oteo od Nijemca - koji je pošao prema mjestu gdje je bio Tito.

I toga dana - teškog dana (16. VIII) na Sutjesci shvatio je Dacina što treba da radi. Znao je da treba dati sve od sebe - da se treba probiti. Krenuo je i on u onoj ćutljivoj i namrgođenoj koloni i učestvovao u onom silovitom naletu mladih proletera. Bio je opet prvi. Bio je opet najbolji među najboljima. Opet se njegov »šarac« svetio.

Ali toga dana na bučnoj Sutjesci, u toj veličanstvenoj pustinji među strmim stijenama Maglića i Volujaka, krčeći put svojim drugovima pao je smrtno pogođen junak velikih bitaka - Dacina Majstorović.

Još je bio živ kad sam ga vidio. Isto ono mirno lice, isti onaj dugi stas, prije tako jednostavan, a sada u samrtnom grću, ležao je na putu, gdje su prije godinu dana pali mnogi borci. Obuzela me je neizmjerena tuga, nisam našao riječi da mu kažem, da ga ohrabrim. Samo sam sa poštovanjem stao iznad njega i suze su mi potekle... Idućeg dana je umro.

A kada se kolona poslije žestoke bitke probila i krenula dalje - čuo se tajanstveni i pun poštovanja šapat, koji je išao od druga do druga - duž cijele kolone: »Dacina je teško ranjen«.

Obruč je probijen i mi smo prošli, ali među nama nije bilo junaka Dacine, da priča, da razveseljava, da hrabri i bodri.

Kada se bude pisala historija čuvenih bitaka Zelengore i Sutjeske, ući će i ime Dacine u tu veličanstvenu epopeju patnji i pobjeda - junaka i heroja! Na njegov grob dolaziti će i govoriti: »To je onaj koji je iz bolnice otišao da brani Tita«.

I znaj, neumrlj junače, nova pokoljenja će te slaviti!

Posljednja komanda

BOGDAN UUBOJEVIĆ

Od Glamoča do Durmitora maršovali smo pun mjesec dana. Bio je to mjesec august 1944. godine. Noću bismo negdje uz put ili stazu polijegali i odspavali po nekoliko sati, pa onda opet pokret u daljine, koje većina od nas ni pretpostaviti nije mogla. Žurili smo u Srbiju. Bili smo iscrpljeni od umora i gladi. Bilo je i čestih usputnih borbi sa kojekakvim snagama neprijatelja koje su nam priječile put, a naročito sa njemačkom divizijom »Princ Eugen« koja se već godinu dana, i još dugo kasnije, kao sijenka za nas zalijepila. Najteže je bilo kad smo stupili na prostor Zelengore, Sutjeske, Vučeva, Pive i Durmitora. U prethodne tri godine ovdje je bilo skoro sve opljačkano i spaljeno. Nije bilo hrane, a teren besputan, planinski, vrletan i sve kanjon iza kanjona. Za ovaj u Pivi bio nam je potreban cijeli dan napornog kretanja i veranja da se spustimo sa Vučeva i potom da izađemo gore na zaravan u podnožju Durmitora. Konjići, oni naši mali brdski i otporni, nisu mogli izdržati ovaj napor. Samo bi stali, raširili zadnje noge kao oslonac prema nizbrdici, a glavu umorno na zemlju položili. To su bila nemušta saopštenja potpune iznemoglosti. Skidali smo tada teret sa njih i ostavljali ih. Imali smo i mnogo ranjenih i bolesnih drugova koje smo nosili ili ih u hodu podupirali. Oni su nas zdrave još dvostruko više umarali i usporavali nam kretanja.

Kad smo izašli na visoravan, laknulo nam je. Saveznički avioni su sa aerodroma Brezna, tamo preko kanjona Komarnice, odnosili ranjene i bolesne na liječenje u Italiju. I mi smo naše ranjene i bolesne otpratili i obradovali se što će oni brzo dobiti liječenje, a nama će se olakšati kretanje. Vidjeli smo - avioni su stalno dolazili i odlazili. Bilo je tu, rekli su nam, i preko hiljadu ranjenika iz 12. korpusa, naših i iz ostalih jedinica. Mi smo krenuli dalje prema kanjonu Tare, ali ne zadugo. Na pravcu našeg Udarnog bataljona pojaviše se višestruko brojnije snage divizije »Princ Eugen«. Nastupale su preko visoravni ka kanjonu Komarnice i dalje sa ciljem da zauzmu aerodrom i onemoguće transport naših ranjenika. Došlo je do žestokog okršaja na ogromnom prostoru bez šume, ali kamenitom i sa mnogo malih vrtača i brežuljaka.

Komandir naše 1. čete Nikola Popović iz sela Pirovišta kod Donjeg Lapca značio nam je i mnogo više nego što je samo komandir. Njegova odgovornost i brižnost za svakog od nas bila je beskrajna. Kad smo ovdje posjeli prvi položaj, naredio je da ne otvaramo vatru dok nam Nijemci ne pridu na svega pedesetak metara. On je za to vrijeme

(bio je snažan i krupan čovjek) kao panter preskakao i puzao od kamena do kamena, od borca do borca i svakom ponaosob davao savjete: kako da popravi i zauzme zaklon, kako da se bolje prikrije i maskira, kuda da osmatra, nišani i otvara vatru, kuda i kako da se prebacuje ako bude trebalo i još niz savjeta i riječi ohrabrenja. Govorio neun je da o našoj uspješnoj borbi ovdje ovise životi hiljade ranjenika tamo na aerodromu.

Prvi napad mnogo brojnijih Nijemaca smo odbili i nanijeli im velike gubitke, ali su drugi i u većem broju nadolazili iz dubine. Nikola je tada naredio da se što neprimjetnije povučemo za dvije-tri stotine metara unazad. I tek što smo se makli sa ovog položaja, desetine njemačkih minobacača je osulo paljbu po njemu. Krenuli su ponovno u napad i bili su iznenađeni kad nas tu nije bilo i kad smo ih opet sačekali bliskom vatrom sa zadnjih padina ovih brežuljaka. Odbili smo i ovaj njihov napad, a i minobacači im ovdje nisu mogli biti efikasni kao na našem ranijem položaju. Sa ovog položaja više nas nisu mogli protjerati.

Nikola nas je i ovdje stalno obilazio i davao savjete i ohrabrenja. Jedna minobacačka granata je bila kobna. Eksplodirala je tik uz njega i teško ga izranjavala po grudima, vratu i licu. Nekoliko nas je odmah pritrčalo. Krv mu je navirala na usta i šikala iz vrata. Izgledalo je da je već bio sasvim klonuo. Pristigla je utom i bolničarka Jagoda i kad ga je vidjela, vrisnula je u plač: »Jaoj. pogibe naš komandir!« Nikola tad poskoči, ustade i hroptavim glasom viknu: »Nisam poginuo! Borite se, drugovi, do posljednjeg! Nijemci odavde dalje ne smiju proći!« Potom je opet, klonuo i spustio se na zemlju. Bila je to posljednja komanda.

Njemci dalje nisu mogli i u toku noći su se povukli. Tu smo i sahranili našeg hrabrog komandira. U kamenitom tlu nismo mogli iskopati grob, ali smo iznad i oko njega napravili ogromnu humku od kamenja. Sa nekoliko ispaljenih metaka i mnogo suza odali smo mu posljednju počast.

Nepažnja plaćena životom

PETAR N. HINIĆ

Koncem **aprila** 1941. godine porodica Jove **Sakića** našla se u rodnom Mekinjaru kod rodaka, gdje se doselila po napuštanju Bačke.

Jovina ćerka Danica i sin Mićo rođen 1927. godine ubrzo su primljeni u SKOJ. Danica stupa u prve partizanske jedinice, a Mićo, iako tek petnaestogodišnji dječak jula 1942. odlazi u Omladinsku četu formiranu u Srednjoj Gori. Četa je kasnije ušla u sastav bataljona »Mićo Radaković«.

Iako po godinama dječak, Mićo je bio stasit, znatno krupniji od svojih vršnjaka. Brzo se istakao kao hrabar i odlučan borac, učestvujući u bombaškim grupama. U napadu na Tušilović bio je u grupi Miće Bjelobabe koja je nekoliko puta ponavljala napad na jedan bunker sve dok ga nije zauzela. Isticao se hrabrošću u svim borbama: pri napadu na ustaško uporište u Ličkom Petrovom Selu, borbama oko Slunja, Dvora na Uni, oko Lovinca.

Formiranjem čete za vezu Druge ličke brigade birani su po bataljonima hrabri i snalažljivi borci i ušli u njen sastav. Mnogi su se teško odvajali od svojih četa i drugova na koje su u dotadašnjim borbama navikli. Imali smo ozbiljnih teškoća da ubjedimo te mladiće da zadaci koje će imati u četi za vezu nisu nimalo lakši od onih u bataljonima, a ponekad su i odgovorniji.

Mićo Sakić je bio među onima koji su kao kuriri i borci čete za vezu izvršavali teške i odgovorne zadatke, najčešće sam, a nekad sa još kojim drugom.

Februara 1943. po čiči zimi preko minus 20°C, sa Nikicom Adžićem provlačeći se noću kroz neprijateljske položaje odnio je naređenje Štaba brigade iz Krbavice bataljonu na Kamensko. Za vrijeme desanta na Drvar sa Bobare je poslat da pronade bataljon koji je bio odsječen istočno od Vagana. I taj put se u toku noći provukao kroz neprijateljske položaje, pronašao bataljon i uručio naređenje. Tražeći bataljon u toku noći išao je kroz naselja u kojima je bilo i četnički raspoloženih porodica, pa se morao služiti njemu svojstvenim lukavstvom kucajući na prozor pitao je: »Braćo, ima li tu naših?« Moglo bi se navesti bezbroj primjera na kojima je Mićo pokazao hrabrost i snalažljivost.

Za vrijeme borbenog marša **Seste** proleterske divizije »Nikola Tesla« od Glamoča do Zlatibora Druga proleterska brigada se avgusta 1944. godine našla u situaciji da odsudno brani položaje i spriječi prodor ne-

prijatelja ka aerodromu u selu Gornja Breza, odakle su za Italiju evakuisani naši ranjenici. Stab Druge brigade sa četom za vezu nalazio se na Durmitoru kod Crnog jezera. Načelnik Štaba Ljubomir Medić - koji je bio posebno cijenjen i omiljen kod boraca naše čete - rekao nam je: »Evakuacija ranjenika je pri kraju i večeras nastavljamo pokret preko Pive i Tare za Srbiju«. Svima nam je laknulo. Bio je lijep sunčan avgustovski dan, divno ledničko jezero, čija se voda presijavala, okruženo izuzetno lijepim četinarskim šumama, dočaralo nam je djelić sličan rodnoj Lici, nekom od šesnaest Plitvičkih jezera. Poneki odvažni drug se bućnuo u jezero, ali bi brzo izlazio iz hladne vode uz sočnu psovku.

Šaljivo ćaskanje prekinuo je tragičan događaj koji je potresao čitavu četu. Stigavši sa zadatka, Mića prihvati porciju sa jelom, i u trenutku kad je sjedao na travu, odjeknu potmuli pucanj i on se bez glasa prevali na leđa. »Ko puca?«, upita neko. Brzo nam bi jasno - automat »pikavac« sam je okinuo kada je Mićo sjedao na zemlju. Metak ga je pogodio pravo u srce. Zar je moguće da naš omiljeni i hrabri drug Mićo ovako pogine? Ne možemo vjerovati sopstvenim očima. Da, to je rat, surova igra sa životom, još surovija smrt.

Mićo nije bio jedina žrtva ovih engleskih automata. Zbog opasnosti od njemačke invazije na Britaniju, uslijedila je masovna proizvodnja automata. Uslijed žurbe u konstrukciji i proizvodnji zapostavljena je ne samo površinska obrada i spoljni izgled nego i bezbjednost pri upotrebi i nošenju.

O Mićinoj smrti odmah smo javili njegovoj sestri Danici bolničarki u Trećoj brigadi, čiji su dijelovi upravo prolazili pored jezera. Nekoliko boraca iz čete za vezu je u hladu između jedne divne smreke i jele pripremiti grob - večnu kuću za plavokosog ličkog momka.

Tužan je bio naš oproštaj od druga Miće. Nismo skrivali suze. Stigla je sestra. Njen lelek za bratom stravično je odjekivao. Odjeknuo je počasni plotun! Za momenat sve je utihnulo. Sahranili smo hrabrog druga. Cvrkut jelove senice, žutokljune galice i kraljića sa žuto-crvenom kapićom na glavi slivao se sa jecajem sestre za poginulim bratom. Činilo nam se da sa nama i ova divna šuma tuguje za njim.

Jedna djevojka iz čete za momenat se izdvojila, nabrala je buket šumskog cvijeća i pažljivo ga stavila na grob nezaboravnog druga. Ta bujna lička djevojka bila je Anda Drakulić rođena u Plitvičkom Leskovcu 1924. godine. Kasnije je postala komandir voda. Ni ona a ni bilo ko od nas tada nismo mogli ni pomisliti da će ona biti ta koja će posljednja iz čete za vezu poginuti od ustaškog metka devetog maja 1945. godine u Vrbovcu pred Zagrebom i da će i njen grob kao i Mićin ostati neobilježen.

Komandir je komandovao i naša kolona je tiho krenula naprijed, bez jednog dragog nam druga. Naša sjećanja na Miću Jove Sakića dok živimo ne mogu izblijedeti. Put do slobode bio je još veoma dug.

Doveo sam »kolegu«*

JOVICA GRKOVIČ

Buća Sever Brko ili Stari, kako su ga još češće zvali njegovi drugovi - borci 3. bataljona »M. Radaković«, imao je tek koju preko 40, ali je bio najstariji u bataljonu. On sebe nije smatrao starim, ali ostali borci, od kojih je rijetko ko imao više od 25 godina, drukčije su ga gledali. Nekada su ga u šali zvali »ćaća« ili »stari vuk«.

Brkajlija je uvijek, i u najtežim trenucima vedar i nasmijan, rado prihvatao sve šale, pa i one što su išle na njegov račun, a pri tome nije ni drugima ostajao dužan. Njegovu hrabrost, oštroumnost i sposobnost da sačuva prisustvo duha i uvijek nađe najbolje rješenje, i u borbi, posebno smo svi cijenili.

Pravilno je i dobro shvatio osnovne ciljeve NOB i vazda bio spreman da se maksimalno žrtvuje za njihovo ostvarenje. To je nebrojeno puta, na najuvjerljiviji način, dokazao. Ali, premalo se interesirao za izvjesne finese političke linije i nerado se upuštao u diskusije o tim pitanjima, pogotovo na političkim časovima.

- Nije, to za mene, ostario sam ja za to - govorio bi.

- Nisi, Buća, mora se učiti. Nećemo mi da nam sutra opet rukovode oni koji su izdali i pokazali da im je stalo samo do njihovih interesa.

- E, vala, nećemo buržuje. Al' ne mogu ti ja, brate, to. To je za vas skojevce i komesare. Vi učite i bavite se politikom. Kada se rat završi ja ću ti opet kod one moje babe i raditi dok budem mogao. Biće zemlje dosta, i to one dobre, od gazda. Ah, to ti je važno. A neće se više ni gledati na nas seljake ka' nekad. Od rada se živi. Svi ćemo mi opet jesti iz seljačke torbe.

- Jest, jest, Buća, ali nije zgoreg da još nešto i naučimo, jer imaćemo mi fabrika i službenike...

- Pa ako baš zatreba, moga' bi ja biti opštinski odbornik i sa ovim što znam. K'o da oni naši pozadinci više znaju.

Osrednjeg rasta, ali plećat i snažan, Buća je izdržavao, ništa slabije od ostalih, makar i znatno mlađih, sve napore marševanja, nespavanja, nošenja i si. No, ne i glad.

- E, Buća, to ti je slaba tačka - često mu je govorio komandir čete Hrnjak i komandant bataljona Duka Sladić, koji su, kao dobri Bućini poznanici, još iz prvih dana ustanka, posebno voljeli da »peckaju« Brku.

Iz zbornika Sesie proleterske divizije.

- Svoju vi brigu, neće Buća zapreti. Snaći ću se ja. Vide »majkana«! Nikada ovaj nije prazan - udarao je po velikom talijanskom rancu na leđima, te namignu, pomalo krišom, onima koji su bili najbolje upućeni u tajne koje je »majkan« čuvao.

Drugovi jedva dočekaše šalu, odmah se »osvećuju«.

- Ah, što ti »majkan« lijepo izgleda. Eto ga, crni se ko kuvar Božo. A i nabubrio! Vidi se da mu gazda čuva liniju.

- Čuti ti tamo, sve se plašim da bi se tebi zgadilo zato što je »majkan« crn i mastan. Il' ne bi moga' od poštenja ..

I tako je sve sa starim Bućom rješavano kroz šalu i smijeh, pa i onog dana kada je, na Durmitoru u ljeto 1944. godine, doveo zarobljenog Nijemca. Pokušavajući da se uozbilji, obratio se drugovima iz Štaba bataljona:

- Evo, doveo sam kolegu!

- Otkud ti taj dugajlija, Buća... ?

- E, sreli se nas dva. Zaluta' on, zaluta' ja. Poslije onog našeg protunapada odstupili Nijemci, pa valja' i njihov puškomitraljezac osta' sam, a i ja malo zaosta' iza onoga moga Ilije (Ilija Borić, puškomitraljezac) pa se sretosmo. A ja ti odmah viknu »alt« i pur' ovom mojom »talijankom« (kratka talijanska puška). Sreća pa on nema nego ovaj sanduk municije. Vidi ga, kakav je žujan! Da bi bio siguran, i da se i ne zamaram, ja ti natovari' njemu obadva sanduka municije, i moj i njegov - u svaku ruku po jedan - i pokaza mu put ovamo k vama. I da vidiš?! Bio mi je dobar! Slušao me - obrisavši znoj s čela. odmuhnu Buća i kao za sebe dodade: - Ipak mi je bilo milo kada sam vas ugledao. Moglo se desiti, u ovoj magluštini, da ga dovedem i k njegovima. A i sam nije bezopasan. Vidiš da je veći za glavu od mene. Al' bi bio dobar za sanduke nositi. Pa evo vama žujana, a vi meni, i onom mom Iliji, dajte malo i od ove njegove municije. Trebaće nam. Ima ih dolje k'o pljeve...

Prelaz preko Tare

DUŠAN SAŠIĆ

Druge brigada vodila je teške borbe 21. i 22. augusta 1944. godine na Pivskoj planini a 23. na Božuru. Bila su to tri odsudna dana od kojih su zavisili životi stotina ranjenih drugova. Trebalo je odbraniti improvizovani aerodrom na Gornjoj Brezni odakle su engleski avioni evakuisali naše ranjenike za Italiju. Njemačka divizija »Princ Eugen« vršila je na čitavu Šestu diviziju strahovit pritisak sa dva osnovna cilja: spriječiti evakuaciju ranjenika i tim opteretiti diviziju brigom o stotinama ranjenih i iznemoglih boraca i onesposobiti je za borbena dejstva, i, drugo, onemogućiti joj prodor u Srbiju. Naše snage teško su odoljevale neprijateljskom pritisku tako da je aerodrom prilikom ukrcavanja posljednjih grupa ranjenika u avione već bio pod artiljerijskom vatrom i jedan broj lakših ranjenika i iznemoglih boraca ostao je neevakuisan.

Nakon završetka borbi za aerodrom na Brezni, dalji put divizije usmjeren je na prelaz preko Tare i dalje preko Sandžaka za Srbiju. Bataljon »Stojan Matić«, kao prethodnica divizije, dobio je zadatak da prvi izbije na lijevu obalu Tare, razbije četničke snage koje su zaposjele položaje na desnoj obali rijeke i obezbjedi prelaz cijeloj diviziji. Poznato je da je kanjon rijeke Tare među najdubljim, najstrmijim i najljepšim kanjonima u svijetu. Mi nijesmo imali vremena niti nam je bilo stalo da se divimo njegovim ljepotama, a strmine i dubinu smo proklinjali, jer su nam uzimali posljednje atome preostale snage. Gladni, iscrpljeni i iznemogli stigli smo na obalu pomahnitale rijeke koja je uslijed obilnih kiša valjala drvlje i kamenje.

Komandant bataljona Ilija Palija poslao je jednu grupu boraca uzvodno da potraži gaz, ali su na tom gazu već bili Nijemci. Palija je najprije sam plivanjem pokušao da se domogne druge obale, ali ga je zahvatila matica i uspio se u posljednjem trenutku uhvatiti za neku granu i spriječili da ga ne ponese rijeka. Najzad su se neki vještiji plivači uspjeli dohvatiti desne obale, a zatim je od telefonskog kabla ispleten konopac koji je prebačen preko rijeke i zavezan na suprotnoj obali. Bataljon je raspolagao sa nekoliko tovarnih grla kojim se prenosila brojna oprema: sanduci sa municijom, puškomitraljezi i puške poginulih, ranjenih i iznemoglih boraca.

Poslije izvršenih priprema na lijevoj obali, sve bataljonske starješine naoružale su se puškomitraljezima i automatima koji su uslijed smanjenog brojnog stanja predstavljali višak, da bi na taj način pojačali

vatrenu moć brojno prorijeđenog bataljona. Trebalo je žuriti, jer su nas Nijemci u stopu pratili vršeći snažan pritisak na Treću brigadu koja se nalazila u zaštitnici divizije. Četnici sa desne obale usmjerili su vatru na suženi prostor gdje su se grupisale jedinice za prelaz preko rijeke, uz glasne povike: »Nećete u Srbiju, mi je ovdje branimo«.

Vrijeme je brzo odmicalo. Pristizali su prvi dijelovi drugih jedinica divizije i nije se smjelo dozvoliti grupisanje velikih snaga na vrlo uskom prostoru što bi moglo poslužiti kao odlična meta neprijateljskoj artiljeriji ili avijaciji. Zato je Palija, kada je provjerio da je konopac ispleten od telefonskih kablova dobro zategnut, prebacio svoj automat preko leđa i svojim snažnim glasom komandovao: »Starješine i borci bataljona, za mnom!« Plivači u kompletnoj opremi krenuše, a ostali, jedni hvatajući se za konopac, a drugi za njihove opasače, krenuše preko nabujale rijeke. Konjovodac 2. čete, Đuro Sašić, zvani Crnac uhvatio se konju za rep i tako prebrodio mahnitu rijeku. Na isti način prešlo je još nekoliko drugova. Konji, iako pretovareni i iscrpljeni, svi su prešli rijeku, dok je neko preopterećeno magare odnijela bujica. Na jednom magaretu su bila dva poljska kazančeta privezana sa svake strane samara. Kada je životinja zahvaćena bujicom, kazančići su poslužili kao plovci i ovaj živi ploveći objekat je vjerovatno produžio i niz Drinu.

Prešavši preko rijeke bataljon »Stojan Matić« nastavio je mučno penjanje uz strme litice kanjona uz stalnu prijetnju neprijateljske vatre sa isturenih visova. Međutim, iscrpljenost, glad i iznemoglost bili su teži od četničke vatre, jer kada smo se domogli vrha, brzo smo potisli četnike i tako otvorili put ostalim jedinicama Seste proleterske divizije.

Ako bi se analizirala bilo koja borba bataljona »Stojan Matić« pod komandom neustrašivog ratnika Ilije Palije, utvrdilo bi se da je on u svim prilikama poslužio za primjer borcima, svojom hrabrošću i neustrašivošću ulivao je povjerenje i sigurnost svakom borcu. On je to pokazao i prvim skokom u nabujalu Taru, svojim jurišem na čelu bataljona na Oštarijama u ljeto 1943. godine i na Čanku u proljeće 1942. godine, odakle je i jednom i drugom prilikom ponio teške rane. To je pokazivao sve do onog kobnog dana 1945. godine kada je poginuo na Sremskom frontu kao komandant artiljerijske brigade.

Sloboda se teško stiče*

MILAN ORLIĆ

Mеду природnim preprekama koje je prešla naša brigada na svom putu iz Bosne za Srbiju bila je i Tara. Neprijatelj je znao naš cilj i trudio se svim silama da nam ga onemogući. »Princ Eugen« je jurio za nama, presjecao nam put, pravio nam zasjede gdje god je mogao da stigne. Vješt看 manevarisanjem, a gdje je trebalo i jurišem, krćili smo sebi put i probijali smo se ka svome cilju. Prešli smo tako mnoge prirodne prepreke, šume i vode, među poslednjima i rijeku Pivu.

Još je pred nama stajala najveća prepreka Tara. Neprijatelj se koncentrisao da nam ovdje sasvim onemogući prelaz. Rano izjutra krenuli smo iz malog crnogorskog sela Barni Do. Marševali smo nekoliko sati i već se vidio kanjon Tare. Neprijatelj je pucao na nas. Na našem desnom krilu naša Treća brigada vodila je borbu. Poćeli su nas tući topovima, ali nas nije ništa moglo sprijećiti. Kretali smo se dalje dok nas neprijatelj nije saćekao i sa ćela. Naša se patrola srela s njima i već se vodila borba. Odluka je brzo donesena: brzim naletom razbiti neprijatelja, ne dati mu da se sredi. Tara se mora preći.

Zadatak je izvršen. Naletom nekih delova našeg 1. i 2. bataljona neprijatelj je razbijen i omogućen je dolazak do rijeke. Kolone užurbano kreću. Svi borci su pravilno shvatili zadatak. Trebalo je preći preko Tare kako neprijatelj ne bi imao riše mogućnosti da nam ometa kretanje u velikoj mjeri kao ranije.

Za kratko vrijeme stigli smo do rijeke. Tara je duboka i vrlo brza. Tražili smo gdje bi se mogla najlakše preći. Plivaći već skaću u vodu i ispituju koliko je duboka. Komandant našeg 1. bataljona, drug Ilija Palija, brzo se vratio natrag da bi pomogao drugovima da pređu. Za njega se hvata ćitava kolona da što lakše i brže pređe. Voda je jaka i brza, te istrza noge ispod umornih i fizićki iscrpenih boraca. Zanos i ćitavu kolonu. Drugovi dovikuju jedan drugom: »Drži se dobro!« Prva kolona je dobro prošla. Hvata se i druga, ali joj ne uspjeva da pređe. Od velike snage vode kolona se rastrgala i morala se vratiti natrag. Pošla je i treća kolona, ali je bio isti slućaj kao i sa drugom.

Stavljaju se prijedlozi za lakši prijelaz. Došlo se do zakljućka da bi se lakše prelazilo kad bi se pružila žica, te da se držimo za nju. Brzo se postavljala žica, ali se ni ovo nije pokazalo praktićno.

Grupe Čelnika su već zaposjele drugu stranu kanjona Tare i pucaju na nas da nam onemoguće prelaz. Švabe nastupaju za nama.

Hvata se i četvrta kolona i uspijeva joj da pređe. Dijelovi koji su prešli dobivaju zadatak da u što kraće vrijeme likvidiraju četnike sa njihovih položaja. Iako mokri, iscrpljeni i izmoreni, živo se krećemo ka četničkim položajima. Brzo smo stigli do njih, još brže smo ih rastjerali. Pobjegli su glavom bez obzira. Kroz neko vrijeme čulo se pucanje sa trećeg, četvrtog brda.

Omogućen je prelaz i ostalim našim jedinicama. Dolazi na red ambulanta. Tamo su naši ranjeni i iznemogli drugovi. Pruža im se svesrdna pomoć. Uz pratnju naših drugova i drugarica, koje gaje materinsku brigu prema ranjenim borcima, prešli su i oni i produžili dalje.

O prelazu preko Tare mnogo se pričalo među našim borcima, priča se i danas. Mogu se među njima čuti i razgovori o patnjama i teškoćama koje su do sada pretrpjeli, a u isto vrijeme i odgovor na sve to: »Sloboda se teško stiće, ali ćemo je znati čuvati«.

»Sinovi moji, vi ćete pobjediti... «

CJOJKO   UZELAC

Krajem avgusta 1944. godine marširali smo mirno i bez borbe od rijeke Tare prema Limu. Jednog dana, u predvečerje, najaviše nam duži zastoj radi primanja hrane i odmora Naređeno je da se okupi cijeli bataljon i mi u gomili posjedasmo na jednoj livadi. Drugovi iz Štaba bataljona dođoše među nas, a sa njima i jedna partizanka koju do tada nismo vidjeli. Mogla je imati negdje između dvadeset pet i trideset godina. Crnka, vitka, uniforma joj lijepo, po mjeri skrojena. Nije nosila nikakve oznake. Nismo odvajali oči od nje, sve dok komesar bataljona nije najavio da je drugarica iz agitaciono-propagandnog odjela Prvog proleterskog korpusa i da će nam govoriti o našim predstojećim zadacima i borbama koje nas vjerovatno očekuju u Srbiji.

Govorila je razgovjetno i lijepo i mi smo je netremice slušali. Pričala je o daljoj i nešto više o bliskoj prošlosti Srbije, o ratovima i borbama za slobodu, o ogromnim stradanjima i patnjama srpskog naroda, o njegovom gostoprimstvu i njegovoj velikoj ljubavi prema svojoj *pravoj* vojsci. Najduže je govorila o ovom ratu i o stradanju srpskog naroda od okupatora i domaćih izdajnika Nijemaca, Bugara, četnika, Ljotićevih i Nedićevih pristaša, o tome kako četnici i pored svojih velikih zlodjela, vrše propagandu protiv nas, za sebe i za povratak kralja i kraljevine. Rekla nam je da će nas srpski narod željno, sa najvećom radošću, pažnjom i gostoprimstvom dočekivati, a da mi treba da mu uzvratimo svojom borbom i pobjedama, disciplinom i. uopšte, ponašanjem prave narodne vojske.

Poslije nje govorio je drug Hinić, pomoćnik komesara bataljona, podsjećajući nas, a vjerovatno i da bi drugarica iz korpusa čula, da je Udarni bataljon kroz protekle tri godine za svoju borbenost i pobjede, za visoki moral, svijest i disciplinu svojih boraca, dobijao najveća priznanja i pohvale i da je u borbenom takmičenju, u drugoj polovini prošle i početkom ove godine, bio proglašen za najbolji bataljon korpusa. Pozvao nas je ne samo da ostanemo dosljedni sebi nego da to u predstojećoj etapi u Srbiji i prevaziđemo. Obećasmo uglas da će tako i biti.

Prešli smo rijeku Lim i poslije nekoliko dana marša, opet u predvečerje, zastali smo da primimo onu oskudnu hranu, da se odmorimo i prenoćimo. Bilo je to, koliko se sjećam, negdje na području sela Si-

rogojna. Po brežuljkastom zemljištu kuće su bez reda bile razbacane, na rastojanjima i većim nego što se dozvati može. Između njih su se preplitale njive, livade, gajevi i voćnjaci. Već je bio sumrak kada smo završili večeru. Komandir naše 3. čete povede nas, prema valjda već utvrđenom planu i rasporedu za konačenje, prema jednoj kući na brežuljku. Ispred nje se, na padini, prostirao lijepo uređeni, razvijeni voćnjak. U odnosu na okolinu, taj brežuljak je bio najpogodniji za odbranu u slučaju pojave neprijatelja. Komandir reče da ćemo prenoćiti u voćnjaku. Odrediše se stražari i njihova mjesta i mi uđosmo u voćnjak. Iako je već bio mrak, prema povijenim granama vidjeli smo da je voće dobro rodilo. Umorni, gledali smo da se što prije opružimo i zaspimo. Po već ustaljenom redu i navikama, po dvojica-trojica, položismo po jedno ili dva ćebeta na zemlju, a ostatkom ćebadi i šinjelima se pokrismo i zaspasmo.

Ujutro, kad se već dobro razdanilo, svega nekoliko nas je bilo budno. Većina je još spavala. Između nas kroz voćnjak, tiho i pažljivo koraćao je domaćin, vlasnik voćnjaka. Razgledao je i nas, onako razbaškarene, i svoj voćnjak. Bilo mu je oko pedeset godina. Nekima od budnih tiho nazva »dobro jutro« i izmjeni još pokoju riječ. Onda se udalji prema kući i nakon petnaestak minuta ponovo dođe među nas. Svi smo već bili budni i bez žurbe smo sređivali svoju opremu. U voćnjaku je bilo mnogo stabala, raznih vrsta već zrelih krušaka i jabuka, a najviše šljiva koje su bile skoro pred zrenjem, više slatke nego kisele. Bilo je dosta već opalog voća po zemlji i travi, ali je sve stajalo onako kako je bilo i prethodnog dana.

Domaćin zapodjenu razgovor sa nama i kad saznade da smo Ličani, reče nam da je mnoge Ličane upoznao na Solunskom frontu, neke i drugdje, a da je mnogo i slušao o njima kao o dobrim i poštenim ljudima. Godilo nam je to. Upitao nas je zašto se ne poslužimo voćem. Komesar čete mu je odgovorio da mi ne uzimamo ništa što nam ne pripada, da je voće njegovo i da mu treba - zato je i zasadio i odnjegovao tako lijep voćnjak, a mi smo, objasnio mu je komesar, samo prenoćili tu zbog pogodnog položaja i zbog toga što je pod gustim krošnjama bezbednije nego pod vedrim nebom. I još mu se komesar izvinio zbog toga. Čovjek zatim zađe od stabla do stabla i punom snagom ih protrese. Zrelo voće je padalo kao grad i gotovo je pokrilo zemlju ispod krošnji. Kad je završio, reče nam da jedemo voća koliko hoćemo i da u rančeve i torbice napunimo koliko god ponijeti možemo. Komandir i komesar nam dozvoliše da uzmemo voće i kad se već dobro opskrbismo, po zemlji ostade voća i desetinu puta više nego što smi mi uzeti. Zatim nam domaćin, onako na okupu, ispriča da je bio u balkanskim ratovima i u prvom svjetskom ratu, da je prošao Prepolac, Bregalnicu, Albaniju i Solunski front, da je iskusan ratnik koji je dobro iskusio i glad i žeđ i da zna da nam često i pokoja voćka u torbici može biti presudna. Ispričao nam je zatim da su tokom ovog rata mnoge vojske tuda prošle, Nijemci, Bugari, četnici i drugi, i da su uzimali bez molbe i pitanja što god su htjeli, ne samo iz voćnjaka nego i iz kuće, podruma,

štale, obora i vajata, a da vojska kao mi tu još nije kročila. Slušajući ga kako lijepo o nama govori, prisjetih se kako nam je ona lijepa partizanka iz agitaciono-propagandnog odjela korpusa, sigurno Srbijanka, nekoliko dana ranije govorila pravu istinu o gostoprimstvu i ljubavi srpskog naroda prema svojoj pravoj vojsci.

Čovjek zatim ode u kuću i brzo se vrati sa pleterom od nekoliko litara rakije i čašom. Htio je da nam nazdravi, rakiju da popijemo. Komesar mu reče da ne pijemo, a i da nam predstoje borbe. Domaćin je bio uporan i nazdravio nam je prvi. Komandir, komesar i još nekolicina uzeše po gutljaj rakije zahvaljujući mu uz želje za dobro zdravlje i skoru slobodu.

Krenuh smo i svi se ponaosob sa njim rukujemo, a on ispija još jednu čašu i nazdravlja nam riječima: »Sinovi moji, vi ćete pobjediti! Nek vam je srećan put!«

Iz borbe za Valjevo

PETAR DRALLC

U napad na Valjevo krenuli smo u prvi sumrak. Bai' što se naše 3. čete tiče, bez prethodnih uobičajenih i velikih procedura: izviđanje, dogovaranje, naređivanje i drugo. Kao da u Valjevu i nema jakih neprijateljskih snaga. Toga dana još prije podne pridružio se našoj četi jedan mladić koji je izbjegao iz Valjeva a do tada je radio u valjevskoj pivari. Poznavao je Valjevo i sve neprijateljske položaje i objekte i do najsitnijih detalja. Dobro nam je došao, naročito za početak i prve sate napada, jer nam se u toku noći priključilo još nekoliko njemu sličnih poznavalaca Valjeva i naših kasnijih hrabrih boraca. Bezočna propaganda i okrutni teror četnika i drugih nijesu uspjeli slomiti slobodarske tradicije i borbeni duh srpskog naroda, što se potvrđivalo i ovdje u prvim susretima sa ličkim proleterima.

Na našem pravcu napada nije bilo posebnih jačih spoljnih utvrđenja i prepreka, a neprijatelje koji su nam na prilazu gradu pružili otpor - Ijotićevci, nedićevci, neka »poljska straža« i drugi - brzo smo protjerali i upali u sam grad. Otpočela je bliska noćna borba kroz ulice upravne i poprečne, široke i uske, kroz kapije i dvorišta i između kuća, među kojima je bilo malih prizemljuša i stračara do onih višespratnica i od kamena zidanih. Odasvud su sjevali pucnji i rafali, a često praštale i ručne bombe. Neprijatelj ispred naše čete bio je daleko brojniji od nas, ali očito demoralisan bez odlučnosti i samopouzdanja. Gledao je više kako će i gdje uzmaći i uhvatiti neki naredni položaj nego da se na dostignutom što duže zadrži. Tako smo mi, ne baš brzo, ali ravnomjerno i gotovo bez gubitaka napredovali ka samom centru grada. Bilo je očito da je borbeni moral neprijatelja bio ništavan. Ispred nas su bili Ijotićevci u njemačkim ili sličnim uniformama, nešto četnika, nedićevci, »poljska straža« i žandari i policajci u nekim crnim uniformama i u uniformama bivše jugoslovenske vojske i žandarmerije. Nijemci su bili samo u nekim većim zgradama sjevernije od centra, u bunkerima pored mostova na Kolubari, a najviše u kasarni koja je bila sasvim izdvojena i izolovana u sjevernom predgrađu. Sa Nijemcima smo se direktno sukobili tek u svanuće, ali smo do tada veći dio grada bili zauzeli.

Negdje oko pola noći došli smo do jedne velike zgrade sa visokom ogradom i gvozdenom kapijom. Valjevci, vodiči i novopridošli borci rekli su nam da je to zatvor i da u njemu ima više stotina ljudi, patriota i rodoljuba. Stražari zatvora (žandari i »poljska straža«) pobjegli su ispred nas. Neki su ipak ostali sa ključevima. Naredili smo da se otključaju

i otvore vrata na zgradi i kapija. Prizor koji sara tada vidio ne mogu da zaboravim: ljudi su jurnuli na kapiju punom snagom i u tako zbijenoj gomili da su se zaglavili. Oni otpozadi su gurali, a ovi naprijed nisu mogli da se iščupaju prema ulici, pa su se gušali, psovali i zapomagali. Uzalud su bila naša upozorenja da su svi oslobođeni, da ne pritiskaju silom. Govorili smo im glasno da smo partizani i da sada oslobađamo ne samo njih iz zatvora nego i cijelo Valjevo i da nemaju potrebe za žurbom, ali su oni u većini gledali da se što prije uhvate mraka i šmugnu. Valjda su se u svom beznađu do tada već i sa životom bili oprostili, pa su ovo doživjeli kao iznenadni i jedini zračak nade. Na jedrite jade gomila se nekako počela kroz kapiju provlačiti i kretati. Bilo je među njima i nekoliko onih pribranijih koji su odmah tražili da nam se priključe i pitali kome treba da se jave i onih koji su nam davali do znanja da će brzo skoknuti negdje do prijatelja i poznanika da prenesu poruke da su živi i da će se potom odmah vratiti u naše redove. Održali su obećanje.

Drugi prizor smo doživjeli negdje pred zoru. Za jednu veliku zgradu koja nam je već bila ostala iza leđa rekli su nam da je privremena bolnica i da su u njoj smješteni četnički i njemački ranjenici. Vratili smo se sa jednim vodom da i to raščistimo. U zgradi je bilo oko dvije stotine »ranjenih« četnika i svega pet-šest Njemaca. Četnika je bilo stvarno ranjenih oko jedne polovine, a druga polovina su bili simulanti koji su procijenili da će ovdje i na ovaj način najlakše glave spasiti. Sami sebi su stavljali razne proteze, udlage od daščica i slično i to čvrsto zavojima umotavali na zdrave ruke i noge imitirajući time ranjenike. Imali su i nešto oružja, i to su velikodušno i predusretljivo nudili i sami na gomilu slagali. Po prostorijama je bilo mnogo očišane kose i brada, jer su se u toku noći uzajamno i brzo šišali i brijali - skidali svoja obilježja. Uzeli smo im oružje i rekli onima što su zdravi da mogu po volji kući ili u partizane, a ranjenima da čekaju dalju ljekarsku pomoć, koju će dobiti pošto se borba u Valjevu završi. Brzo su potom odavde nestajali, čak i oni teže ranjeni, a o zdravima da i ne govorim. Naš zadatak nije bio da ispitujemo njihove krivice, jer će to učiniti drugi i za to nadležni organi po oslobođenju grada.

U toku narednog dana vodili smo teže i upornije borbe uglavnom sa Nijemcima. Uspjeli smo ih istjerati sve iz grada, ali kasarnu u sjevernom predgrađu Valjeva nismo mogli zauzeti. Narednog dana uveče Nijemcima je od Lajkovca pristigla u pomoć jedna tenkovska kolona, pa su se pod njenom zaštitom svi povukli u pravcu Beograda. Valjevo je tada bilo sasvim slobodno. Ostali smo nekoliko dana u gradu. Nikada do tada nismo doživljavali veću pažnju i gostoprimstvo od onoga koje su nam pružali građani Valjeva i okolnih sela.

Naša četa, kao i mnoge druge, popunila se novim hrabrim borcima i divnim drugovima u tolikom broju da smo je kasnije sa podjednakim razlogom mogli nazivati valjevskom kao i ličkom četom. Borili smo se dalje zajedno i kroz borbu iskovali neprolazno drugarstvo i prijateljstvo.

Iz mog vojevanja

DRAGIŠA RADOVIČ

Odlazak u planine

^{*S*}
Ziveo sam ovde na periferiji Valjeva. Iako sa zakašnjenjem, ali još uvek sam bio đak srednjotehničke škole. U julu 1944. godine (bila mi je već dvadeseta) dobih poziv da se javim u Ljotićevu vojsku. Bilo nas je više đaka sa takvim pozivom. Dobrovoljačka vojska, a dobrovoljaca nema. Služe se svim sredstvima, pa koga uhvate nema mu izvlačenja. Po nagovoru, mi se odmah prijavismo nekom »četovođi«, koji nas popisa za četnike i svrsta u takozvani »Đački četnički bataljon u pripremi«. Četnici su svakako računali na nas, a mi smo računali da se preko njih kurtališemo Ljotićevaca, a sa njima ćemo kasnije lakše nekako na kraj izaći. Naveliko se govorilo da se partizani približavaju, a i Crvena armija nastavlja kroz Rumuniju i Bugarsku. Nede-ljom su nas okupljali u obližnjoj šumi na nekakvoj strojevoj obuci. Oružje nam nisu davali. Tako je bilo i polovinom septembra. Drže nas po desetinama rasute, ali ipak na okupu i pod kontrolom u jednoj šumi severozapadno od Valjeva. Govore da ćemo učestvovati u vežbi: »napad na Valjevo«, a ono sve nešto napeto, neizvesno i visi u vazduhu kao pred oluju. I poče da puca. Rafali i granate. I daleko i bliže i na raznim stranama. Ne razumemo, ali osećamo da se neka »čudna vežba valja«. Naša đачka desetina u šumi čeka naređenje, kad ono iz neposredne bli-zine oštar glas: »Ruke uvis!«. Vidimo partizan u nekoj braon uniformi i sa mašinkom na gotovs. Nije sam. Ostali privilegli levo i desno od njega. Prišli su nam na desetinu koraka, a mi ništa nismo primetili. Digli smo ruke. Kad videše da smo bez oružja, dadoše nam znake da im pređemo iza leđa, kao da još nekog očekuju. Pitamo ih kuda ćemo dalje, a onaj njihov starešina nam u originalu odbrusi da idemo u onu majčinu stvar. Kao da bi svakog od nas po ustima ošamario. Izbrusi nas što je grđe mogao. Kaže da se već sat vremena kao majmuni lomataju, pentraju i odeću deru, kad ono ovde neki »jebivetri zjale vataju«. Kažemo im da hoćemo u partizane, a oni nam rekoše da idemo na jug, pa da ćemo naići na jedinice i štabove koji će nas primiti. Raspitaše se o četnicima, Njemcima i drugim. Rekli smo im sve što smo znali. Saznadosmo da su Ličani. Odoše dalje.

Mi se posle toga rasturismo kud koji. Pucnjava na sve strane i sve učestalija. Veće je. Zavučem se ja u neku štalu i tu probdijem borbu

za Valjevo. Trećeg dana tišina. Okupi se opet nas desetak i idemo u partizane. Naidosmo: 1. četa 3. bataljon »Mića Radaković« Druga lička brigada. Primiše nas kao da smo već odavno drugovali. Dadoše nam i oružje što su imali u višku, pribeležiše podatke i razvrstaše nas po vodovima i desetinama.

Četnik protiv četnika

Krećući se prema Sapcu, kod Koceljeve sustignemo četničke jedinice. Komešaju se, pomalo pripucavaju, ali uglavnom odstupaju i beže. Ja sav uzbuđen. To mi je prva borba, pa nišanim i pucam kao da od mene samog pobjeda zavisi. A ovi Ličani, hladni, bezbrižni, idu i »ni pet para ne daju«. Čudim se ja dok mi desetar Radaković ne naredi da ne pucam. Objašnjava on meni da su to najviše mobilisani seljaci. Vide im se na leđima šarene seljačke torbe. Kaže da su oni četnici isto toliko koliko sam i ja do pre neki dan bio. Da pucam samo ako vidim nekog im starešinu i »bradonju«, a da će se ovi sami predati. Tako i bi. U grupama su se oni predavali, a u torbama im proja što su je još od kuće poneli. Ličani su im na volju davali: »Ko hoće kući neka odloži oružje, a ko hoće sa nama neka ga zadrži«. Bilo je i jednih i drugih.

Ode moj zub

Na Velikim Radincima bila je žestoka borba. Mnogo naših mrtvih i ranjenih. Izvlačili smo se preko neke oranice. Ja zaostao. Primetili me, valjda sa crkvenog tornja, pa gađaju sve oko mene. Pužem niz brazdu. Čujem desetara Radakovića gde više: »Dragiša, primiri se pa će prestati!« Primirim se ja i oni zaista prestadoše. Preneli valjda vatru na nekog drugog. Pužem ja ponovno, kad ono minobacačka granata tresnu na nekoliko metara ispred mene. Jedan geler kao zrno kukuruza između nosa i usnice. Kao da me malj udari. Veliku ranu mi napravi. Izbi mi jedan zub sasvim, a drugi okrnji. I zemlja mi odnekud u usta dospe. Ispljunem i zub, i geler u zemlju. Krv sam dugo zaustavljao, ispljuvavao i grcao.

Rom Janković

Imao je oko osamnaest godina. Valjevac je i on. Od violine se nije rastajao i lepo je svirao. Tu na Radincima, kad sam se izvukao i još uvek krv ispljuvavao, izvukoše odnekud i njega. Stopalo noge mu odbijeno, samo se na koži drži. Nagazio na minu. Plakao je glasno i bolno. Privili su mu nekako tu nogu. Odjednom je prestao plakati. Zatražio je da ga lepo namestimo i violinu da svira. Zasvirao je kolo »valjevku« i molio nas da igramo. Nekoliko drugova (mene je bolelo) igralo je dvatri minuta. Da li je to bila hrabrost, pokajanje zbog ranijeg plaća, neka agonija ili možda spoznaja i žal što on više nikada neće moći kolo za-

igrati? Ne znam, ali mi je uvek ostalo žao što i ja to kolo nisam igrao. Cuo sam da mu je u bolnici stopalo odmah bilo amputirano, ah ga kasnije nikada nisam video.

Majčina briga

Kad smo se vratili u Beograd, primili su me u SKOJ. Tada su mi rekli da sam dobar drug, da sam hrabar, ali da treba da budem mnogo ozbiljniji. Obećao sam, ali i dalje ostadoh nekako glavni šeret u četi. Dali su nam novo rusko naoružanje. Mene odrediše za nišandžiju protivtenkovske puške. Ponosan ja, jer to se daje samo hrabrim i pouzdanim. A puška ko vrljika. Duga tri metra i teška. Pišem ja odmah kući da se pohvalim. Majka se odmah raspitivala, pa joj neko objasnio da je to neka velika puška koja puca snažno kao top i da se uz nju može ogluveti. Majka nabavi odnekud veliku kesu vate, pripremi još neke ponude i pravo za Beograd: »Evo, sine, vate, pa nosi, čuvaj i u uši stavlaj da mi ne ogluviš«. Obećah, jer majka je majka.

Drugo ranjavanje

Kod sela Komletinaca, iza nasipa zaleđenog kanala bijemo žestoku bitku. Nemci nadiru. Ponegde su i kanal prešli, a tamo dalje desno idu i tenkovima. Gađam iz protivtenkovske puške. Imamo mnogo ranjenih. Izvlače ih. Među njima i moj pomoćnik, mladi Beograđanin, ranjen u nogu. Jednom se, ne znam zbog čega, malo okrenem i podignem, pa dobih kuršum otpozadi. Klonuh nemoćan. Kad sam se pribrao i počeo dozivati, videh da sam, kao i na Radincima, ostao sam. Ne mogu ni da puzim. U tom odnekud dođe Buda Filipović Valjevac. Vuče me i nosi po ledu i blatu, ali ne daleko. Njega kuršum u glavu pogodi i pade, ni reč ne izusti. Uspeo sam se malo pomeriti i nekom šašom prikriti. Bilo je dovoljno da me ne primete. Posle su naši izvršili protivnapad i razbili Nemce. Izneli su me, ali sam bio dosta iskrvario. U previjalištu na drugom nosilima pored mene bio je komandant bataljona Jovo Bosnić. I njemu kroz butinu prosviralo. Raspitujemo se za rane i bolove, tešimo jedan drugog i Nemcima majke skrnavimo. Kad ovako razgovaramo, čini mi se, manje boli. Nastavili smo razgovore i u divizijskoj bolnici. Ostali smo zauvek veliki prijatelji. On brže prezdravi, jer je i rana bila lakša. Ode ponovno u bataljon, a mene ostaviše pod lekarskom kontrolom, ali »da ne džabaišem« - dadoše mi da budem kočijaš jedne konjske zaprege (i kola) u sanitetskom bataljonu divizije. U toj ulozi ja pregurah Slavoniju i sve do oslobođenja Zagreba. Prevezio sam mnoge ranjenike, hieb i meso, nekakav sanitetski materijal i još koješta.

Ličani i Lika

Po oslobođenju odosmo najpre u Sušak. Ugledah prvi put more, i okupah se u njemu mnogo puta. Još uvek sam bio kočijaš u sanitetskom bataljonu. Krajem leta odosmo u Liku. U Vrhovinama moje konje

i kola dadoše nekim seljacima, a ja posle dužeg vremena ponovno dođoh u 3. bataljon u Gospić. Ostao sam još skoro godinu dana. Ganjah smo i hvatali bande ustaša i četnika po špiljama Velebita. Bio sam delegat voda, sekretar SKOJ-a u bataljonu i član brigadnog komiteta. Prokrstario sam i upoznao celu Liku. Zavoleo sam je. Godine 1946. narediše da svi mi koji smo nesvršeni đaci i studenti moramo ići iz vojske i nastaviti tamo gde smo i prekinuli. Meni se baš nije išlo ponovno u đачku klupu, ali... Bio sam član Partije.

Ličani i Lika su mi zauvek ostali nešto najdraže. Od onog dana kada je onaj Ličanin viknuo: »Ruke u vis« pa sve dok ja budem živ, Ličani će za mene biti najbolji ljudi, a Lika najdraži kraj.

Sjećanje na Danu Prtinu

DRAGAN POPOVIČ

Rođen je 1919. godine u siromašnoj seljačkoj porodici u selu Strpcima. Kao najstarije dijete u brojnoj porodici, rano ostavši bez majke, uz oca i tri mlađe sestre i brata rano je osjetio svu težinu mukotrpnog težačkog života. U rat je stupio rano i kao i mnogi drugi prvoborci, Dane se od samog početka mučio, učio i kalio u surovoj školi rata. Prolazi kroz velika iskušenja i golgote kao borac, puškomitraljezac, desetar, vodnik, zamjenik komandira, i komandir čete. Ali Prtina ih je, zahvaljujući izuzetnim osobinama, prvenstveno primernoj ličnoj hrabrosti, snalažljivosti i starješinskoj sposobnosti, uvijek uspješno obavljao. Kao pravi partizanski komandir, komandovao je smjelo i odvažno kao onda kad je trebalo pospješiti napad sa uzvikom: »Naprijed!«, tako i kad je trebalo pokrenuti i osmijeliti borce ličnim primjerom, i onim: »Za mnom!«, a ovo drugo se upravo snagom volje samog Dane veoma često dešavalo u borbi.

Za bezbroj svojih borbenih podviga u zapadnoj Lici, oko Gospića, na Kordunu kod Perjasice i posebno na Tušiloviću Prtina dobija i usmene i pismene pohvale. Rane je brzo preboljevao, ali je u glavi ostalo nekoliko sitnih gelera ručne bombe, za koje je bila potrebna i bolja tehnika i više vremena, da ih se riješi, ali Prtini se uvijek žurilo u borbeni stroj. Krasile su ga zaista mnoge vrline, tako da je, i pored izvjesne plahovitosti na momente, uspijevao održati topao ljudski i drugarski odnos, zbog čega je bio i cjenjen i voljen, kako u svojoj četi, tako i u bataljonu i brigadi. Sećanjem na njega pokušavamo da ga otrgnemo od zaborava, da mu se bar malo odužimo za sve što je dao za dobro naroda.

Nalazeći se u neposrednoj zaštiti Vrhovnog štaba u Drvaru od 15. januara 1944. četa je povremeno odlazila u akcije u okolini Lapca. Tako se početkom aprila 1944. godine našla u selima Gornji i Donji Štrpci i Kestenovac. Na udaljenju od 3 do 4 km u selima Nebljusi i Kruge i uz ceslu Bihać - Lapac u mjestimičnim uporištima, nalazile su se znatne snage Nijemaca i četnika koje su obezbjeđivale tu za njih veoma važnu komunikaciju.

Prtina je sa komandom čete i 1. vodom bio u zaseoku Prtine. Neprijatelj je brzo doznao za naš dolazak, a izgleda i za raspored čete, i takoreći odmah je krenuo u akciju. Pred zoru 6. aprila Nijemci su neopaženo zaposjeli vis Gradinu koja izrazito dominira zaseokom. U zoru su krenuli u napad. Još dok su se spuštali niz Gradinu, više iz straha i na našu sreću preuranjeno, otvorili su veoma snažnu vatru po kuća-

ma. Borci su brzo poiskakali iz kuća, pohvatali zaklone i prihvatili borbu. Najbrže se snašao komandir Prtina, koji je vjerovatno u svojoj glavi imao smišljen plan borbe i za ovakvu iznenadnu situaciju. Odmah je preuzeo komandu nad 1. vodom, a komandira voda, velikog junaka Petra Sašića, i prvu desetinu sa hrabrim i odvažnim vodnikom Šakom Rašetom, upućuje kroz šumu bočno na Gradinu, sa zadatkom da odmah po svaku cijenu zauzmu Gradinu.

Razvila se žestoka i neravnopravna borba sa Nijemcima, kojima polazi za rukom da upadnu u prve kuće zaseoka Prtine. U tom momentu najžešće borbe oko kuća u koje Nijemci upadaju kao vukovi u torove, na Gradini su zapraštale ručne bombe i odjeci rafala iz »šarca« i šmajsera, a čulo se i ono naše partizansko »Ura...«. Petar i Sako su u trenu zauzeli Gradinu, pobivši nekoliko Nijemaca, među kojima i komandira njihove čete.

Poslije uspjelog okršaja na Gradini, snage Nijemaca koje su potiskivale Prtinu i 1. vod počele su naglo da smanjuju pritisak. To komandir Prtina znalački koristi za protivnapad. Gromkim glasom komanduje juriš i prvi kreće naprijed. Za njim smjelo kreću i borci i uz uzvike »Ura...«. potiskuju Nijemce kroz zaselak. U tako smjelom i odlučnom jurišu Prtini i njegovim drugovima polazi za rukom da razbiju Nijemce, natjeraju ih u bijeg, a 19 ih hvataju živih, tu oko kuća. Zarobljen je jedan vod Nijemaca, zaplijenjena radio-stanica, dva »šarca«, četiri automata, preko 30 pušaka, mnogo municije i druge ratne opreme. U selu i na Gradini ostalo je mrtvih 7 Nijemaca, među kojima i njihov komandir, koji je, kako to doznajemo od zarobljenika, planirao da Prtini i njegovoj četi priredi sudbinu koja je, pravdi za volju, njega zadesila. Ratna sreća je i ovog puta bila na strani hrabrijeg i sposobnijeg starješine.

Zahvaljujući tako smjelim, odvažnim i sposobnim starješinama Dani Prtini, Petru Sašiću i Saki Rašeti kao i hrabrim borcima 1. voda i komande čete, akcija je za kratko vrijeme uspješno završena. U pomoć Prtini pohitala su i druga dva voda, ali su stigli da s nama podjele radost zbog izvojevanе pobjede, koja je utoliko veća jer je izvedena bez sopstvenih gubitaka, a sačuvan je i narod Strbaca i njegova imovina. Ostvario je Prtina sa svojim borcima još jednu briljantnu pobjedu nad mrskim neprijateljem, koji, kako smo čuli, do kraja rata neće dolaziti u pohode njegovim Strpcima.

Od 69 boraca i starješina koliko je 3. četa imala kod Glamoča prije polaska za Srbiju Prtina će u rejon Zlatibora dovesti svega 22 borca i starješine. Po pravilu ako jedinica ima više od 50 % gubitaka izvlači se iz borbe. Za Prtinu i njegovu četu to nije važilo. Izvršavala je sve borbene zadatke kao da je u punom sastavu. Na borbenom putu za 45 dana četa je smanjena za oko sedamdeset procenata. Najviše je bilo poginulih i ranjenih, ali niko nije nestao. I u tome je velika zasluga komandira Prtine.

U Valjevu je bio neprijateljski garnizon pun Nijemaca, četnika, ljotićevaca i druge bande. Dan prije napada četa je privodila kraju sve pripreme za napad na neprijatelja u većem gradu. Pred noć nam je došao i komandant bataljona Ilija Palija, naš omiljeni drug i starješina. Kad je upoznat sa stanjem i raspoloženjem boraca za napad, svesrdno je pri-

hvio da se u četi razvije pjesma i igra, a u pjesmi je on bio kao i uvijek nenadmašan.

Komandir Prtina, takođe veoma raspoložen, u licu rumen, vedar i nasmejan, zamolio je Paliju da nam pjeva njegove omiljene pesme o Stražilovu i druge od Branka Radičevića, što je on s radošću prihvatio. U času se četa okupila oko svog komandira i komandanta, uz pjesmu i veselje i ono Palijino »Braco«, što i danas svakom od nas budi posebne simpatije, bratsko i drugarsko osjećanje. Kao i do tada, imao se osjećaj da idemo na svadbu, a ne u teški boj. Ponet takvim raspoloženjem u jednom momentu Prtina izjavljuje kako će u Valjevu poginuti ili se oženiti. Na to niko nije posebno obraćao pažnju, ali se dogodilo ono što niko od nas nije želio.

U centru grada, i iza kasarne petog puka razvila se najžešća borba. Četa je kao bataljonska rezerva uvedena u borbu da razvije napad u pravcu najjačeg neprijateljskog otpora. Ubrzo zarobljavamo grupu četnika, koju sprovodimo na određeno mjesto i nezadrživo prođiremo dalje. Borba se vodi za svaku zgradu. Komandir je kao i uvijek tamo gdje je najopasnije u prvim borbenim redovima. U namjeri da pospješi dalji napad čete, Prtina prelazi ulicu kod 1. voda, a nama u komandi čete daje zadatak da slijedimo 1. vod, koji je bio nešto uspješniji. Borba je u punom jeku, a četa na momente upada u zonu jake neprijateljeve artiljerijsko-minobacačke vatre. Nailazimo na sve snažniji otpor Nijemaca. Jedna od mnogih granata ili mina koje pogađaju raspored čete bila je kobna i za Prtinu i za nas njegove saborce. Geler ga pogađa u donji dio stomaka. Rana je smrtonosna. To je i Prtina osjetio jer je u momentu kada je ranjen rekao »pogibe Prtina«. Nakon dva-tri časa, hrabri komandir 3. čete »matičevaca« umire u teškim bolovima ne dočekavši da se u slobodnom Valjevu proveseli sa svojim drugovima i krene pobjedonosno u još mnoge akcije i pobjede. U slobodarsko Valjevo Dane je ugradio svoj život, svoju mladost i mnogo još nedoživljenog. Zajedno sa ostalim poginulim drugaricama i drugovima u borbi za Valjevo, postade kamen temeljac pobratimstvu koje će se u slobodi ostvariti između Daninog Donjeg Lapca i Valjeva.

Svima nama koji smo drugovali sa Prtinom ostaće njegov mio i veseo lik, lik izuzetnog druga, komunista, borca i starješine trajno u najprijetnijem sjećanju. Njegovo djelo napajaće mlade generacije, kao i nas njegove saborce, slobodom, drugarstvom i ljudskom toplinom, kojom nas je Dane stalno za života i u najtežim uslovima okruživao.

Posmrtni ostaci druga Prtine, komandira čete u Šestoj ličkoj proletherskoj diviziji, prenijeti su i sahranjeni u groblju oslobodilaca Valjeva - rejon petog puka.

Oni se nisu vratili

STEVKA SUBOTLC

Ja sam mislila da je najviše mladih bilo u Valjevu, u samom gradu u Kineskom kvartu, na Sabačkom putu i u okolnim ulicama. Do pred rat tu je sve vrtilo od dece. Pravi mravinjak. Igralo se žmurke, krpenjače, klisa, »ratovalo se« između ulica i »družina«. Ponekada su letele i kamenice i drvene strele. Bilo je igre i igre i u tome dođoše i tmurne godine rata. Poraste moja generacija, pa sve gimnazijalci, učenici nekih srednjih i stručnih škola, a ponajviše šegrti raznih zanata. Sve u nama buja, prava mladost i snaga, a mladost hoće da bude ono što i jeste: momčenje i devojenje, radosti i druženja, simpatisanja i dopadanja, obećavanja i tajna ljubakanja. Najlepše doba otkad čovek postoji. A mi? Nama to uskratiše. Ne daju okupljanje, sastajanje, zabave i igranke. Uveče ne smeš iz kuće ni na ulicu. Zvanična vlast i njena propaganda nas ubeđuju da se opredeljujemo za Nedića, pa zatim za Dražu i Ljotića, a protiv partizana, za koje tvrde da su bezbožnici, da ruše crkve i manastire, da pale, pljačkaju i siluju, da su pravi divljaci. Šapatom, međutim, i u »četiri oka« stalno i svuda o partizanima slušamo sve obrnuto. Svi smo i sveću i srcem za partizane opredeljeni i samo iščekujemo priliku da im se pridružimo. I dođe taj slavni 15. septembar 1944. godine.

Kad je Druga lička brigada krenula iz Valjeva put Beograda i Sremskog fronta, s njom je otišao i najveći broj mladih iz Kineskog kvarta, Šabačkog puta i celog Valjeva i okoline. Bio je to naš put u borbu za slobodu, ali na žalost i za mnoge među nama i put u nepovrat.

Budimir - Buda Filipović, Dragoljub - Dragan Pašić i Prvoslav Jevlić ne vratiše se više nikada u Kineski kvart.

U dnevniku sedmog razreda gimnazije za Budu u rubrici: »Primerbe« napisano je: »Otišao u partizane«. Bili su tu i nekakvi enigmatični znaci koje su profesori upisivali, kao i za druge đake. Sve kao da će se kroz koji dan vratiti u razred i u svoju klupu. Pričali su da mu je u razredu ostala i voljena devojka, ali je ljubav bila tajna. Bio je Buda štrkljast, ali okretan i umiljat. Brzo je sticao simpatije svih. U borbi je uvek dobijao pohvale zbog hrabrosti, morala i vedrog duha. Hteo je pomoći uvek i svakom. Zbog toga je i pao. Njegov drug Dragiša bio je ranjen i ostao na nekom kanalu kod sela Komletinaca. Buda se sam po njega vratio. Drugi su nastojali da razbiju Nemce. Potrajalo je to. Buda ga je dugo nosio i vukao po blatu. Nemci su i dalje nadirali. Jedan kuršum smrtno je pogodio Budu, a Dragiša uz njega ranjen i nemoćan

očekivao je istu sudbinu. Protivnapadom Nemci su razbijeni. Dragiša je i danas živ. Žrtvujući sebe Buda mu je spasio život.

Dragan, tek što je napunio 17 godina. I on je bio gimnazijalac. Učio je odlično i maštao da postane inženjer. Stariji mu brat Slavoljub u partizanima od 1941. godine. Vesti o njemu još nije bilo. Sestra Rada učenica ženske stručne škole. Otac obučar, a majka domaćica i bolesna. S vremena na vreme Dragan je pisao. Pisao je iz Beograda, sa Sremskog fronta i posle. Brojna i kratka pisma su sačuvana. U njima je uvek javljao da je dobro, da mu je lepo, da ima odlične i najbolje starešine i drugove, da će uskoro sloboda i zahtevao da mu Rada često piše o svemu, ali obavezno o majčinom zdravlju. Za njega kao da i nije bilo nikakvih drugih briga osim majčinog zdravlja. Bio je kurir u štabu Druge brigade. Starešine i drugovi mnogo ga cene i vole. Skojevac je. Tamo negde ispred Slavenskog Broda, u samu zoru jednog aprilskog dana nosio je poruku jednoj jedinici. Bilo je nekakvo zatišje. Iz udaljene šume nemački snajperista je mučki vrebao. Samo jedan pucanj je narušio jutarnju tišinu. Bio je koban. Prekratio je jedan mladi i plemeniti život.

Prvoslav je bio najmlađi. Rođen je tek 1929. godine. Odličan učenik srednjotehničke škole - elektro smeru. I on je 15. septembra stao u stroj 1. čete 3. bataljona »Mića Radaković«. Najmlađi, ali je bio veoma okretan i svestran. Uvek je nekako želeo da dokaže da je mnogo stariji nego što jeste, i da može da uradi sve kao i oni kojima je dvadeset i više godina. Bilo gde i bilo zašto da se tražio dobrovoljac Prvoslav je bio prvi. Voleli su ga drugovi i starešine. Starešine su ga često obuzdavale i savetovale da ne istrčava svuda i po svaku cenu, da se više čuva, ali on to usvoji za kratko, pa onda opet nastavi da se izravnavava sa onima koji se već tri godine kreću ivicom smrti. U jednom protivnapadu na Nemce kod Sida, i kad su Nemci već bili razbijeni, pao je Prvoslav.

Iz ovog dela Valjeva (mada se i tu sve izmenilo) ima nas desetak saboraca živih. Sastanemo se više slučajno nego namerno, i to najviše udvoje i utroje, a retko u većem broju. Pričamo o svemu, o borbama, o doživljajima, o drugovima, naročito o Ličanima, a o ovim našim palim najmanje govorimo. Kao da nas je stid. Jednom se jedan drug, pomalo u stihu, izrazi: »Kao da smo krivi, što i oni nisu živi«. Ima tu nešto što ja ne umem objasniti.

Bataljon »Stojan Matić« od Valjeva do Beograda

PETAR RAŠETA PEJO

U teškim borbama i na dugim marševima od Like do Srbije, bataljon je ostao sa vrlo malim brojnim stanjem, svega oko 120-130 boraca i starješina. Odmah po oslobođenju Valjeva pristupilo se popuni novim borcima, u prvi mah dobrovoljcima, najprije iz Valjeva i okoline, a žalim i iz drugih mjesta kroz koja smo prolazili. Brojno stanje je brzo raslo, dostigavši oko 400, a ponekad i više boraca.

Poslije nekoliko dana odmora u oslobođenom Valjevu, bataljon je u sastavu brigade krenuo na sjever prema rijeci Savi. Uz put smo nailazili na manje grupe već razbijenog neprijatelja (nedićevaca i četnika), koje smo lako likvidirali. Približavajući se desnoj obali Save u rejonu Debrca naišli smo na jači otpor, jer su se tu nalazili i Nijemci. Borbe u tom rejonu trajale su nekoliko dana i bataljon je u tim borbama zarobio dosta njemačkog oružja i druge opreme.

Po završetku borbi u ovom rejonu bataljon je krenuo dalje, takođe u sastavu brigade, hitajući ka Beogradu. Izbijanjem na željezničku prugu Beograd - Mladenovac na liniju selo Ripanj - Resnik naišli smo na organizovane položaje sa kojih su Nijemci pružali vrlo jak otpor. Tu je uništen i blindirani voz. Iz rejona sela Pinosave Nijemci su nas tukli minobacačkom, artiljerijskom i mitraljeskom vatrom i sa jednom motorizovanom kolonom uz podršku tenkova izvršili napad na jedinice Druge ličke brigade. Njihov napad je odbijen i nanijeti su im veliki gubici. Ovdje smo se prvi put sreli sa jedinicama Crvene armije.

Po razbijanju neprijatelja i zauzimanju ovog prostora, brigada se prikupila u širem rejonu sela Resnik, gdje je vršena priprema za napad na Beograd. Odavde smo krenuli 14. oktobra pred mrak pravcem Rakovica - Beograd. Sa bataljonom »Stojan Matić« nastupala je i grupa od oko 10-20 crvenoarmejaca - inženjera. Njihov zadatak je bio uklanjanje minskih prepreka na pravcu nastupanja. Nijemci su ove mine, izgleda, postavljali na brzinu u povlačenju, bez dovoljno maskiranja, i ovim iskusnim inženjercima nije bilo teško da ih otkriju i unište. U tom nastupanju brzo smo savladavali otpor neprijatelja, uz povremenu podršku ruske artiljerije. Kada smo se približavali željezničkoj stanici Topčider, iznenada je odjeknula strahovito jaka eksplozija kakvu nismo doživjeli u toku čitavog rata. Sve nas je potreslo i ošamutilo. Oni koji su stajali ili bili u hodu popadali su. Bilo je nekoliko lakše kontuzovanih

drugova. Nismo ni znali šta se dogodilo, ali smo kasnije doznali da se u stanici zatekla velika kompozicija natovarena raznim minama, bombama i drugim eksplozivom, koju su Nijemci digli u vazduh. Ovdje smo imali i sreće. Da su Nijemci izazvali eksploziju desetak minuta kasnije, za koje vrijeme bismo mi već bili prišli u neposrednu blizinu, imali bismo sigurno velike gubitke, a vjerovatno i naš 2. bataljon, jer se i on približavao.

U toku noći bataljon je vodio oštru borbu za Milošev konak, gdje je zarobio oko 50-60 Nijemaca. Kad smo 15. oktobra ujutro izbili na greben Topčiderskog brda, uveden je u borbu 4. bataljon kroz borbeni poredak bataljona »Stojan Matić«. Uvođenjem u borbu 4. bataljona naš bataljon prelazi u drugi ešelon brigade i negdje do 11 časova prikuplja se u Ulici Franše Deperea, u rejonu pivare. Tu je počeo da se prikuplja i narod, prvenstveno omladina, te je nastala pjesma i veselje iako se borba vodila na nekoliko stotina metara od nas. Međutim, ovdje smo ostali svega nekoliko sati i tada me je pozvao komandant brigade Dragan Rakić i naredio da sa bataljonom odmah krenemo na Voždovac, gdje smo stigli u toku dana i prenoćili. Sutradan 16. oktobra, dok je brigada vodila borbu u ulicama Nemanjinoj i Miloša velikog, bataljon je i dalje ostao na Voždovcu u pripravnosti za borbu. Već tada nam je postalo jasno da bataljon nije upućen na Voždovac radi odmora, već da je komanda Prve armije, koja je rukovođila beogradskom operacijom, uočila da najveću opasnost za dalji tok borbi predstavlja neprijateljska grupacija (oko dve nemačke divizije) koja se probijala od Smedereva. Zbog toga su blagovremeno izvlačene pojedine jedinice iz borbe za Beograd i upućivane na određena mjesta.

Noću 16/17. oktobra primio sam naređenje od komande brigade da se bataljon odmah prebaci u mjesto nedaleko od Voždovca, gdje će dobiti novi zadatak. Stigli smo pred zoru i zatekli štab jedne brigade, iz Dvadeset prve srpske divizije. Bilo je tu i Rusa sa artiljerijom i tenkovima, ali, koliko se sjećam, nisu imali pešadije. Odmah u svanuće bataljon je u sastavu te brigade uveden u borbu i uz podršku ruske artiljerije i tenkova. Borba je bila žestoka. Nijemci su nastojali da se probiju u Beograd bez obzira na gubitke koje su trpjeli. Ovo je bila borba u susretu, jer smo napadali i mi i Nijemci, i položaji su se svakog časa mjenjali. Ovog dana bataljon »Stojan Matić« imao je oko dvadesetak mrtvih i ranjenih. Negdje poslije podne stigla je i naša brigada i stupila u borbu, a bataljon je ušao u njen sastav i povučen u rezervu. U borbi sa ovom neprijateljskom grupacijom ostali smo 18. i 19. oktobra, dok ona nije razbijena. U toku 20. oktobra bataljon je upućen u selo Zuce na kraći odmor. Međutim, odmora nije bilo, već smo produžili sa čišćenjem terena. Pošto je neprijatelj bio razbijen, ostale su manje i veće grupe na ovom prostoru. Tu smo zarobili oko 100 Nijemaca, četnika, nedićevaca, žandarma, policajaca itd. To je bila mješavina svih boja i vrsta neprijatelja. Tu nam je poginuo vodnik voda Petar Sašić rodom iz Dnopolja. Bio je to stari i vrlo hrabri borac i veliki drug. Sa njim su poginula još dva borca, čijih se imena ne sjećam. Iz sela Zuce bataljon

je krenuo maršem kroz već oslobođeni Beograd i u toku noći 21/22. oktobra prešao Savu - radi daljih dejstava kroz Srem.

Pomenuo sam brojno stanje bataljona pri dolasku u Srbiju, kao i način popune. U ovom periodu novi borci su bili u velikoj većini. Oni su odmah po dolasku stupali u borbu bez ikakve obuke i pripreme, jer za to nije bilo ni mogućnosti ni vremena. U početku smo se plašili kako izvršavati sve složenije zadatke sa takvim sastavom. Međutim, oni su tu našu bojazan vrlo brzo demantovali. Od prvih borbi pokazali su se vrlo hrabri, uporni i odvažni. Više puta sam razgovarao sa pojedinim našim starješinama i starim borcima. Podsjećali smo se i na to da smo se mi stupanjem u partizane čeličili kroz manje borbe i sa slabijim neprijateljem, kao što su ustaše, domobrani, četnici, pa i Italijani, koji su bili daleko iza Nijemaca. Prvo vatreno krštenje ovih drugova bilo je u većim i velikim borbama i sa najupornijim neprijateljem - Nijemcima. U tim borbama neprijatelj je, pored velikog broja automatskog oružja, masovno upotrebljavao minobacače, artiljeriju, tenkove, avijaciju i razne vrste minskih i drugih prepreka. Mislim da ti naši novi borci, kako smo ih zvali, zaslužuju puno priznanje.

U Beogradu oktobra 1944.

JOVO HINIC

Paradnim maršem Druga lička proleterska brigada je 21. septembra 1944. godine završila svoj boravak u Valjevu. Bio je to simboličan rastanak slobodarskog grada i njegovih stanovnika sa borcima koji su se borili za njegovo oslobođenje. Toga dana na jednom od trgova u gradu održan je veliki narodni zbor na kojem je bilo više hiljada Valjevcana. Brigada je pred njima izvršila paradni marš, popunjena desetinama novih boraca, naših Valjevaca, kako smo ih zvali, ali i bez nekoliko desetina boraca koji su još 1943. godine pošli iz Like u Srbiju maštajući o susretu sa slobodarskim narodom Srbije, ali su ostali zauvijek na grobljima Valjeva da simbolizuju bratstvo i jedinstvo naših naroda i njihovu teško stečenu slobodu.

Napuštajući Valjevo pod proleterskom i jugoslovenskom zastavom, krenuli su borci brigade ka sjeveru, ka Beogradu do kojeg je trebalo prevaliti put od stotinu i više kilometara i na njemu savladati još pokoji prepreku. Tako je i bilo. Negdje koncem septembra sudarili smo se sa njemačkim snagama na komunikaciji Sabac - Obrenovac i u rejonu sela Debrce, razbili ih i odbacili ka Obrenovcu. Sljedećih dana, negdje između 1. i 2. oktobra, razbili smo posljednju četničku formaciju kao organizovanu snagu u rejonu sela Krnića. Bila je to takozvana Četvrta grupa četničkih jurišnih korpusa. Bio je to za brigadu posljednji sudar sa četnicima na njenom ratnom putu. A onda, 13. oktobra 1944. godine maštanja i želje su se pretvorili u stvarnost.

Susret sa crvenoarmejskom

Vodeći žestoke borbe na području Ripnja i Avale, borci Druge ličke brigade su se prvi i prije svih drugih jedinica Seste ličke divizije sastali sa jedinicama Crvene armije. Zadovoljstvu i radosti nije bilo kraja. Tu nadomak našeg voljenog Beograda sastadosmo se sa borcima koji su njemačkom zavojevaču lomili kičmu pred Moskvom i Staljingradom, na Dnjepru, Donu i Volgi.

Zamišljali smo crvenoarmejske kao kolosa, gotovo kao neko nadljudsko biće. Bili su to raspoloženi, srdačni mladi ljudi. Pri susretu ponavljaju ono »Zdravstvujte, tovarišči«, »Vi Titova armija«. Prašnjavi su, neobrijani, ali ipak ne izgledaju umorno. Mi smo na borbenim položajima, dosta smo umorni i neispavani, ali više nismo gladni jer smo već više dana na području bogate Sumadije. I mi i oni shvatamo da smo

obični ljudi i braća po oružju. Nasta grljenje, ljubljenje a malo kasnije i darivanje. Oni koji od nas imaju časovnike, male i ukusne pištolje, a poneko i prsten, daruju ih crvenoarmejcima. Oni nisu mnogo izdašni da nam uzvrate. Pokazuju nam svoje pištolje i dvoglede. Poneko od njih ima na ruci i po više časovnika, ali nam ne daju ništa. Bila je to izviđačka jedinica. Najedared, jedan se od njih uputi ka terenskom borbom vozilu, uze iz njega njemački »šarac«, donese ga i na ruskom jeziku reče »Evo mi vama poklanjamo ovo«. Jezik nije prepreka za sporazumevanje, govorimo slovenske jezike pa se dobro razumemo. Rastajemo se sa pozdravom »Doviđenja u Beogradu«. I danas imam fotografiju sa susreta sa crvenoarmejcima u Ripnju. Tada sam nekom Kolji ili Serjoži poklonio moj mali belgijski pištolj »mauzer« kojeg sam se domogao još 1942. godine u bihačkoj operaciji.

Brankova desna ruka

Krenuli smo u napad na Beograd i juriš je počeo.

Druga brigada je po unaprijed izdatoj zapovjesti napadala pravcem: Miljakovac - Dedinje - Topčiderski venac - Glavna vojna bolnica - Ulica kraljice Natalije - Knez Mihajlova ulica - Kalemegdan - Gornji grad (tvrđava).

Pred noć 14. oktobra brigada odlučno krenu napred. Brojno stanje nije više 600 boraca koliko ih je učestvovalo u borbi za Valjevo. Sada broji više nego dvostruko, oko 1400 ljudi. Tu su i dobrovoljci - Valjevci, mladići koji su prvi put uzeli pušku u ruke, ne umeju rukovati mitraljezom, još ne znaju da bace bombu, a sa svojim drugovima Ličanima jurišaju na veliki grad koji brani osvajač, nemački okupator.

Krenusmo silovito. Dočekuje nas dobro utvrđena Topčiderska željeznička stanica. Odmah na početku nailazimo na protivpješadijska minska polja dok nas tuče strahovita mitraljeska i puščana vatra. Odnekud, tamo preko Save, tuče i njemačka artiljerija. Sa neprijateljskom sjedinjuje se i naša vatra. Osjećaj je pomalo stravičan dok ulazimo u veliki grad u kojem su sva svjetla pogašena. A onda, strahovita eksplozija i odblesak. Nijemci su na Topčiderskoj željezničkoj stanici zapalili velike količine municije zatečene u vagonima. Tutnjava i odblesak u noći stvaraju stravičan prizor, a zatim na pravcu našeg napada zavlada tišina. Mislimo da je zamka, ali nije. Nakon nekoliko časova borbe, Nijemci napuštaju željezničku stanicu i povlače se. Iste noći oprezno i sistematično produžujemo napad.

U jutarnjim časovima 15. oktobra izbijamo na sjeverne padine Topčiderskog brda i Topčiderske zvezde. Sunčan je i topao dan. Tu dolazi do teških i krvavih uličnih borbi. Izbismo na Senjak krenuvši Ulicom kneza Miloša i Sarajevskom. Dočekuje nas ubitačna vatra. Dan je i sve se vidi. Neprijatelj nas vidi i prati svaki naš pokret. Mi njega ne vidimo. Njegova je prednost što je unapred i blagovremeno uredio položaje za odbranu. Svaka, a posebno zgrade ministarstava u Ulici kneza Miloša su pretvorene u bunkere, svi prozori zazidani i pretvoreni u puškarnice. Na raskrsnici ulica Nemanjine i Kneza Miloša izgrađeni su i veliki

armirani betonski bunker u kojima su postavljena protivtenkovska oružja i mitraljezi.

Sa ravnih krovova zgrada i ispod potkrovlja i sa drugih pogodnih mjesta vrebaju nas snajperisti. I kanalizacija je podešena za odbranu. Protivtenkovske mine podešene su uzduž i preko ulica, a protivpješadijske na ulazima zgrada i po dvorištima, svuda gdje se pretpostavlja da će se kretati napadač. Pored toga, sijaset poteznih mina postavljeno je po stanovima. Hvatanje za bravu ili za česmu mogu da znače smrt.

To je borilište u kojem se vidi samo jedna strana. Druga - neprijatelj - nevidljiva je. Ako se kreće, neprijatelj to čini kroz unutrašnjost zgrada, i nas vidi kao na dlanu kada mu prilazimo. Neprijatelj nas čeka i svaki naš neoprezan borac je na nišanu, pogada ga snajperista, puščani metak ili rafal. U takvim uslovima naše jedinice kreću u napad. Sada više garancija uspjeha nisu samo lična hrabrost vojnika i starješina.

Na frontovima u ravnici i na otvorenom polju borac se uglavnom okreće ka frontu. Ovdje u gradu suočeni smo sa situacijom da nas neprijatelj tuče sa fronta, sa boka i iz pozadine. Sva naša čula su stalno i neprekidno napregnuta. Sem toga, samoinicijativnost, lukavost, fizička kondicija, ne dozvoliti samoopuštanje i stalan oprez moraju biti neprekidno u svakom borcu. Ovo je veliki grad i borba u njemu je izuzetno delikatna i teška.

Istini za volju, svima nama, a posebno drugovima Srbijancima kojih u brigadi sada ima više nego nas starijih i iskusnijih, nedostaje mnogo čega od iskustva u borbi kakvu sada vodimo. Postoji volja, hrabrost, ne-sebičnost, i to kompenzira rutinu borca koja im nedostaje u dosada ne-živičenim borbenim uslovima.

Pa ipak mi toga nepobedivog osvajača, nadmenog osvajača pritis-kamo, zaskakujemo, probijajući zidove zgrada i pojavljujući mu se iza leđa. Tokom 15. i 16. oktobra saterujemo ga od Senjačkog trga do ras-kršća ulica Kneza Miloša i Nemanjine, Savskom i Sarajevskom ulicom do pred Savski most, jedini prelaz preko Save za Zemun.

Neprijatelj zna šta su nam cilj i namera. Cilj je zauzeti most na Savi i odseći odstupnicu njegovih jedinica koje brane Beograd. Zbog toga to-kom 16. oktobra Nemci od Savskog mosta preduzimaju protivnapad na snage Druge brigade kroz Sarajevsku i Savsku ulicu i pojačavaju otpor u Ulici kneza Miloša.

Trećeg dana borbe za Beograd u Ulici kneza Miloša granala je od-sekla ruku Branka Ćuića.

Branko je borac od 1942. godine i u borbama je prešao preko 15 hiljada kilometara. Proteran je od ustaša 1941. godine iz svog rodnog sela Ćuić-Krčevine u Bosnu. Preživjeo je grozote svih sedam ofanziva, prešao preko Bosne, Crne Gore i Sandžaka do slobodarske Srbije i sti-gao do Beograda.

Dobro sam ga poznavao od ranih dana 1942. godine. Jedno vrijeme smo bili zajedno u bataljonu. Bio je stasit čovjek i, što bi se reklo, pravi muškarac. Djelovao je ozbiljno i na izgled robusno, ali je po duši bio veoma plemenit. Volio je svoje borce a i oni njega, iako im nije opraš-tao greške. Grdio ih je i ukoravao ako ga nisu slušali, a naročito u bor-bi, jer im je čuvao živote. Dok su u nekim drugim jedinicama borci bili

gladni, Brankovi bi i tada imali nešto da prezalogaje. Snašao bi se on i nahranio ih preko domaćina po selima, sa kojima bi veoma lako uspostavljao prisne kontakte. Jednom rečju, bio je brižan otac svojim borcima. Svojom hrabrošću služio im je kao primjer. Nije se desilo da im je komandovao odnekud iz pozadine, uvijek je bio u sredini njihovog borbenog rasporeda. Iz njegove ruke bi poletjela prva bomba, i ko zna koliko je ona bombi bacila i koliko je puta kažiprst njegove desne ruke potegao obarač puške, automata ili mitraljeza u kojeg je imao veliko povjerenje i od koga se rijetko i teško rastajao.

Neustrašiv, iskusan, lukav, pronicljiv, vješt u baratanju oružjem, a uživajući neograničeno povjerenje svojih drugova boraca i pretpostavljenih starješina, on je među prvim bio vođa udarne grupe u bataljonu »Ognjen Priča« koja se ubacivala u pozadinu neprijatelja i njegove garnizone, sačekivala neprijateljske kolone na putevima itd.

Branko nije mnogo težio niti volio da bude viši starješina, a mogao je to da bude. Ako je bilo deset jednako sposobnih konkurenata za više dužnosti od one koju je on obavljao, uvijek je bio prvi među jednakima, ali nije to volio. Znao je da kaže »Više volim da meni naređuju nego da ja naređujem drugima«. Nije to bila lažna skromnost, već njegovo iskreno ljudsko uvjerenje.

U popodnevnom časovima 16. oktobra krećem se sa kurirom lijevom stranom Ulice kneza Miloša idući od Senjaka ka raskrsnici ulica Nemanjine i Kneza Miloša. Idem prema komandantu »Ognjenovog« bataljona Dani Ugarkoviću i nailazim na Branka Cuića iza jedne ograde. Koliko se sjećam, sa njim je bila jedna drugarica bolničarka i još neko od boraca. Branko sjedi na gomili cigala od srušene kuće. Nema desnu ruku. Zaprepašten ga pitam: »Branko, šta je to sa tobom, gdje ti je ruka?«. On odgovara: »Pogledaj, evo je pored mene«. Pogledam i vidim njegovu ruku na gomili cigle na kojoj sjedi.

Branko Cuić je ostao živ, naučio je da piše lijevom rukom, oporavio se od teške rane koju je zadobio u Beogradu, i od mnogih drugih ranije zadobijenih rana, i nastavio da se bori u drugim uslovima. Postao je uspješan privrednik, direktor radne organizacije. Umro je na toj dužnosti i sahranjen u Beogradu u gradu za koji je već bio žrtvovao jedan dio svoga tijela.

Rastao sam se od Branka 16. oktobra i krenuo kod komandanta drugog bataljona »Ognjen Priče« Dane Ugarkovića. Nalazim ga ne dalje od 100 metara od raskrsnice ulica Kneza Miloša i Nemanjine. Kaže mi da njegove jedinice ne mogu dalje jer ih tuče neprijatelj iz velikog bunkera na raskrsnici ovih ulica. Uz Danu su nišandžija i pomoćnik na protivtenkovskom oruđu »džunbul« i ruska protivtenkovska puška sa poslugom. Dane mi kaže: »Naredio sam im da dođu radi gađanja neprijateljskih bunkera. Dobro si došao da vidiš kako se to radi«, a ja mu odgovaram: »Pa video sam pre 20 i više dana u napadu na Valjevo kako ti to radiš kada si preko reke Kolubare sa tim istim 'džunbulom' gađao utvrđenu zgradu«. Pitam nišandžiju na protivtenkovskoj pušci kako se njome gađa. Nišanska tačka nam je neprijateljski bunker i dok mi to radimo Dane pogađa u otvor bunkera, iz kojeg počinje da kulja dim, okreće se meni i veli: »Vidiš kako se to radi«. Iz pogođenog neprijatelj-

skog bunkera više se ne oglašava vatra, ali iz drugog bunkera sa suprotne strane ulice neprijatelj otvara vatru i napred se opet ne može.

Zaklonjeni smo iza čoška zgrade i Dane glasno razmišlja: »Ne daju se i nećemo moći bez jače podrške zauzeti raskrslu. Ovo im je glavni čvor odbrane, izgube li ovo, izgubili su i Savski most, a to znači i mogućnost izvlačenja snaga preko Save«. Odjednom se sa naše desne strane neočekivano prolomi tresak bombi i mitraljeske vatre. Desnom stranom Ulice kneza Miloša napada 4. bataljon naše brigade. Njegovi prednji dijelovi izbili su do zgrade bivše Akademije u kojoj su se pritajili Nijemci. Vojnici 4. bataljona pošli su u zgradu iz koje ih neprijatelj dočekuje ubitačnom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama. Naši su odbijeni. Posmatramo to sa suprotne strane ulice i nije nam baš jasno šta se tamo dešava, a pokušaj da se preskoči ulica značio bi smrt.

Stojimo i čekamo. U jednom trenutku iz pravca Senjaka Ulicom kneza Miloša pojavi se tenk i na njemu grupa vojnika. Nije naš već ruski, a i grupa vojnika na njemu su Rusi. Topovska cijev na tenku je prebijena. Malo dalje od zgrade vojnici su sišli sa tenka, a tenk stiže pred zgradu, okrenu se nasred ulice i neposrednim gađanjem sa onako prebijenom cevi opali veći broj granata, osu iz mitraljeza po prozorima i izbuši zgradu ispod krova odakle su tukli njemački mitraljezi, a zatim se okrenu i vrati pravcem odakle je i došao. Pošto je tenk neutralisao neprijatelja, vojnici 4. bataljona i grupa vojnika Crvene armije upadoše u zgradu u kojoj nastade tutnjava bombi i automatske vatre. Ne potraje dugo - izadoše naši i ruski vojnici. Za divno čudo, niko nije poginuo niti je ranjen. Od Nijemaca niko nije preživio, sredili su ih partizani i crvenoarmejci.

Borbe za oslobođenje Beograda i na prilazima ka njemu trajale su više od 10 dana i noći, u kom vremenu su se kao u lancu zbijali i nizali razni događaji, lični doživljaji i impresije. Šteta je da ostanu anonimni, ali se zbog vremenske distance od 43 godine teško može vratiti u prošlost i biti do kraja objektivan. Ipak, iznosim još neke od njih.

U poslijepodnevnom časovima, vjerovatno 15. oktobra, našao sam se u četi čiji je komandir bio Vlajko Delić, koga smo zvali još i Papa. Njegova četa napadala je Sarajevskom ulicom ka željezničkoj stanici. Četa je imala dosta uspjeha i približavala se stanici i Savskom mostu. Najednom borci se uznemiriše i neko jako glasno viknu: »Nijemci od mosta idu u protivnapad!« Nastupila je pometnja i trenutna panika. Svi počesmo odstupati. U blizini sam Vlajka koji nastoji da sredi situaciju, dok mu mi u tome pomažemo. Jednog trena iz Vlajkovih grudi primeti se mlaz krvi, a on stoji i ništa ne govori. Kako mu srce više otkucava, mlaz krvi se povećava. On sjede i mi utvrdismo da ga je metak pogodio nedaleko ispod grla u sredinu grudne kosti. Imao je sreću jer mu metak nije ošteti nijedan vitalni dio. Skidamo mu bluzu i košulju, a on govori da mu nije ništa. U šoku je. Otišao je u bolnicu i iz nje se u jedinicu vratio nakon deset dana. Nijemci izvode protivnapad, ali sada ne sa jačim snagama već demonstrativno. Međutim, ovo je primjer kako u naseljenom mjestu i mala iznenađenja, a potogovu nepotpuni podaci o neprijatelju mogu proizvesti veće posljedice. Ovdje ih nije bilo iz dva razloga: što je Vlajko kao starješina, iako teže ranjen, svojim primjerom,

autoritetom i hrabrošću unio mir među borce i što su u pozadini naših snaga koje su prodirale napred postojale rezerve. U tom našem povlačenju imao sam sreću. Jedna neprijateljska topovska granata udarom u trotoar eksplodirala je u neposrednoj blizini grupe boraca u kojoj sam bio i ja, odbacivši me u stranu i oborivši kontuzovanog na zemlju. Ovom prilikom, na žalost, poginuše dva borca dok je jedan politički delegat voda teško ranjen.

Poslije rata, pa i danas, kada se god sastanem sa Vlajkom ja mu kažem: »Raskopčaj se da vidim jesi li ti!« On to učini i to je naš pozdrav.

Gospodin sa naočarima

Po zauzimanju Topčiderskog brda i Topčiderske zvezde, 15. oktobra naveče, Štab Druge brigade smestio se u zgradu Vajfertove pivare sa kubetom u vidu crkvenog tornja. Domaćin nas lepo, čak ljubazno primi, odnosivši se prema nama vrlo uslužno i predusretljivo. Međutim, u ponašanju jednog čovjeka, nekog debeljka, primećivalo se nešto neprimodno, nesigurno i pomalo nervozno. To dade povoda našim organima bezbjednosti da na njega obrate pažnju. Pratili su ga i utvrdiše da ulazi u jednu prostoriju na spratu na kome je smješten Štab brigade. Onda ga pozvaše da otvori prostoriju, na šta se on nećkao i pomalo opirao. Kad je debeljko ipak otvorio prostoriju, dosta veliku, lijepo i ukusno namještenu sobu. smještenu nekako po strani i odvojenu od ostalih prostorija, ugledasmo kako je, kao nezainteresovan za ovo što se događa, sjedio lijepo odeven sredovećan čovjek sa naočarima i čitao novine. Upitali smo ga ko je i zašto je tu, i on počeo da odgovara na srpskohrvatskom jeziku, ali dosta slabo. Bio je to njemački oficir, ali ne kulturbundovac već pravi pravcati Švaba. Ne usprotivi se kada ga naši povedoše, ali se pomenuti debeljko umješa nervozno ga braneći i govoreći: »A šta vi hoćete i on je čovek«, što bi povod našima da obojicu povedu tamo gdje je trebalo. Nisam poslije toga saznao gdje su i kako završili i kakvu su ulogu imali.

Sjećam se da je njemačka artiljerija sa Bežanijske kose vrlo uspješno i precizno tukla padine Topčiderske zvezde gdje su bile naše jedinice i Ulicu kneza Miloša, a da zgradu u kojoj su bili smešteni Štab naše brigade i »podstanar«, gospodin u naočarima, nije tukla.

Radio-veza u borbi za Beograd

LILI ANTUNAC-A BINUN

Napad na Nijemce u Beogradu je otpočeo 14. oktobra 1944. godine. Silovit napad Druge ličke brigade kroz Topčider slovio je jako organizovanu njemačku odbranu. Zbog energičnog nastupanja boraca i brzih promjena situacije, komandant brigade Dragan Rakić je odustao od bilo kakvog kodiranja i korišćenja šifre. Radili smo »fonijom«, pa mi je naredio: »Garava«, mene su tako zvali, »prenesi prethodnici da bez zadržavanja nastavi napad pravcem Topčider«.

Radio-stanica se nalazila odmah uz osmatračnicu i veza je funkcionisala bez zastoja. U dnevnik nisam ništa zapisivala, preko radio-stanice se vodio »telefonski« razgovor. Brzo su se prenosili izvještaji i naredjenja za dalja dejstva. Nisu nam nimalo smetale eksplozije bombi i granata, puščana i mitraljeska vatra. Vješto koristeći zaklone, pratili smo komandanta na isturenoj osmatračnici.

Sutradan smo se uspjeli probiti preko Topčiderskog brda i izbiti na prostor Mostara, gdje smo poznatu Vajfertovu pivaru koristili kao komandno mjesto. Na tome položaju brigada je za kratko zaustavljena. Nastala je ogorčena borba za svaku zgradu koje su Nijemci pretvorili u tvrđave, a naročito su to bili kameni objekti ministarstava i Generalštaba u Nemanjinoj ulici.

U zanosu borbe u Beogradu ne zna se ko je bio više oduševljen - mi koji smo donosili slobodu napaćenom gradu ili građani koji su izlazili iz svojih skrovišta, da i oni što više doprinesu konačnom uništenju neprijatelja.

Pripremajući se za dalje juriše, brigada je dobila zadatak da se hitno prebaci na prostor iza planine Avale i da sa jedinicama Dvadeset i prve divizije po svaku cijenu spriječi prodor jake njemačke grupe iz pravca Boleča prema već skoro oslobođenom Beogradu i dalje preko Save u Zemun.

Bila je već zora 17. oktobra kada smo odlučno odbranili dostignute položaje i odbili žestok napad Nijemaca. Bilo je nezaboravno slušati štektanje »kačuša«, kako su od milja prozvani poznati sovjetski raketni višecjevni bacači, vrlo efikasni i ubojiti. Zora se pretvorila u dan prije vremena Pogođeni su njemački kamioni sa municijom i gorivom. Bio je to vatromet kakav se do tada nije vidao. Pa i u tome krkljancu znali smo obezbjediti komandovanju brigade najpotrebnije veze i izvršiti postavljene zadatke.

Borbe su nastavljene i 19. oktobra, da bi slijedećeg dana Beograd bio u cjelini oslobođen. Brigada je morala bez zadržavanja nastaviti proboj preko Save prema Zemunu, Bežanijskoj kosi i Sremu.

Za nas veziste bio je dramatičan prelaz preko napola srušenog mosta, koji se ljuljao i bio pod stalnom artiljerijskom i minobacačkom vatom. Od eksplozija granata podne daske su bile pokidane. Zjapile su rupe, a konjovodac Prodan i ja smo gurali i pomagali konju da ne propadne sa tovarom u Savu. Prelaskom preko rijeke brigada se uključila u borbu za oslobođenje Zemuna.

U sremskoj ravnici pred veziste su se postavili novi zahtjevi. Trebalo je brzo pratiti borbeni poredak brigade, pa smo umjesto konja, dobili za prevoz radio-uređaja motorna vozila. Morali smo se ukopavati i maskirati, a to je nama nenaviknutim teško padalo. Poseban problem za nas radiste u Sremu je bila njemačka radio-izviđačka služba, koja nas je brzo otkrivala goniometrisanjem i uznemiravala minobacačkim granatama. Zbog toga smo se morali često premještati, ponovo ukopavati i tražiti što pogodnije mjesto za smještaj radio-stanice.

Bilo je to teško, ali radosno vrijeme, jer se bližila sloboda za svenarode Jugoslavije. Poslije devet mjeseci drugovanja sa ličkim proleterima premještena sam u štabnu četu upravo osnovane Komande veze Jugoslovenske armije.

Borci Druge brigade u oslobođenom Beogradu oktobra 1944. U gornjem redu sleva nadesno stoje: Dragan Kljajić i Dušan Stojković. Sede: Slobodan Medić i Vojin Gvozdenović

Novembra 1944. u Beogradu. Sleva nadesno: Mica Bjelobaba, Vlada Cuić i Desa Stojić

Partizanke - bolničarke Druge brigade u Beogradu novembra 1944. Gornji red sleva nadesno: Bosiljka Kljajić (devojačko Durić), Soka Priča, Valerija Badel. Donji red sleva nadesno Elia Gaub - Delameja, Milka Čanak i Koka Zobenica

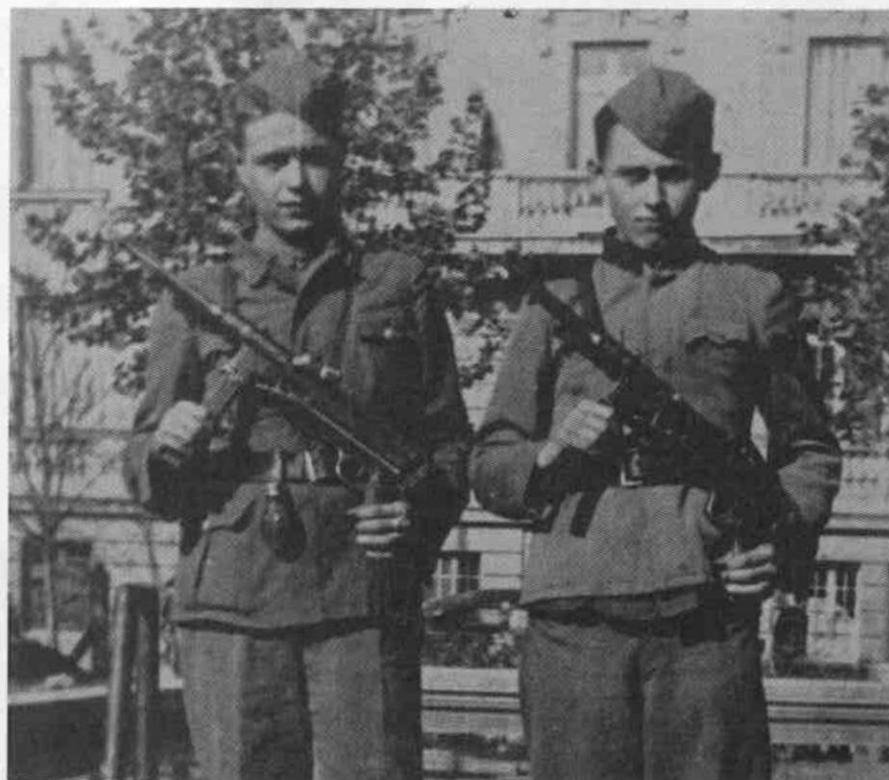
U Beogradu 23. novembra 1944. Sleva nadesno: Slavko Sladić, komandir čete. Rade Korac, komesar 2. čete i Dane lučo, komandir voda u 1. četi

*Petar Nikole Jelača,
oficir OZN-e u Brigadi*

Borci Druge ličke brigade

Geco Kotičar i Đuro Radovanac, borci Druge ličke brigade

Borci Udarnog bataljona ispred zgrade u Deligradskoj ulici u Beogradu 1944.

*Grupa starješina u Udarnom baialjonu Druge brigade sa ruskinjom Natašom
(u sredini) u oslobođenom Beogradu*

Komanda I. čete u Udarnom bataljonu u Beogradu 1944. U sredini komandir Nikola Stetić

Borci Druge ličke brigade. Sleva nadesno: Nikola Dukić, referent saniteta 2. bataljona. Milka Milisavljević udata Marinković, bolničarka 1. čete 2. bataljona i nepoznati borac

